

Er Moseloven en del af den bibelske kanon?

Lektor emeritus ved Dansk Bibel-Institut og
førsteamanuensis emeritus ved FIH København
ph.d. Carsten Elmelund Petersen
cep@dbi.edu

Resumé:

De ti Bud bliver udlagt af Luther i både *Den lille katekismus* og *Den store katekismus*. Dermed blev både De ti Bud og Luthers udlægninger en del af den normative lutherdom. De ti Bud udgør også grundlaget i Luthers skrifter fra 1520, "Bedebogen" og skriftet *Om de gode gerninger*. Luthers skrev to salmer om De ti Bud. I 1523 har Luther en afbalanceret redegørelse for Mosebøgerne i hans fortaler til de bibelske skrifter.

Fra 1525 skriver Luther flere skrifter, som er stærkt polemiske, og som underminerer sammenhængen mellem De ti Bud og Moseloven. Den polemiske holdning spiller ikke ind på katekismene, der blev skrevet i 1529. Men de polemiske skrifter rejser tvivl om, hvorvidt Mosebøgerne er en normativ del af den bibelske kanon. Det er de polemiske skrifter fra 1525, der ofte trækkes frem, selvom Luther på nogle punkter korrigerer sine misforståelser i de senere skrifter imod antinomerne.

Luthers voldsomme retorik mod Moseloven i 1525 rejser spørgsmålet om Mosebøgernes status i den bibelske kanon, når det sammenholdes med Luthers kanonkritik af Esters bog i GT og flere skrifter i NT, hvoraf Jakobsbrevet er det mest kendte eksempel.

Artiklen trækker diskussion om kanonspørgsmålet frem med basis i Luthers ytringer. De centrale af Luthers egne skrifter, der er relevante, gennemgås, inden diskussionen fører til en konklusion.

Der peges på, at løsningen på forvirringen angående kanonspørgsmålet findes i indledningen til Konkordieformelen, hvor det fastslås, at normativ lutherdom regner med 66 skrifter i Bibelen.

Keywords:

Moseloven – Dekalogen/De ti Bud – Bibelens kanon – GT – NT – kanondiskussion.

Indledning

Er Moseloven en del af den bibelske kanon? Det er det gennemgående spørgsmål i det følgende. Spørgsmålet udspringer af den problemstilling, som rejses i forbindelse med Luthers udtalelser om Moseloven, når det sammenholdes med Luthers andre kanonkritiske ytringer.

Den norske teolog Inge Lønning har særligt beskæftiget sig med kanonspørgsmålet hos Luther. Lønning mener, at Luther opererer med en indre kanon i den ydre kanon. Lønning er blevet modsagt. Hovedpositionerne i den norske debat om kanon vil blive refereret.

De vigtigste af Luthers skrifter, der vedrører De ti Bud, loven, Moseloven og Mosebøgerne vil blive refereret, så udviklingslinjerne kommer til syne. På den baggrund vil det blive vurderet hvilke skrifter, der er vigtige og hvilke skrifter, der ikke skal lægges vægt på hos Luther.

Det, som trækkes frem, vil blive gjort til genstand for diskussion og stillingtagen.

Kanon i kanon?

Der er et grundlæggende spørgsmål, der trænger sig på. Luthers ytringer om den bibelske kanon har været genstand for drøftelse, og de ytringer indgår i den generelle tendens, der har afsvækket Bibelens betydning og i særdeles Moselovens betydning i etikken. Derfor må spørgsmålet om Luthers holdning behandles.

Spørgsmålet er stillet i en luthersk kontekst, hvor der traditionelt har været en principlære, der angiver, at Skriften er teologiens kilde og norm. I den lutherske del af protestantismen slog den dialektiske teologi efter Barth og eksistensteologien efter Bultmann igennem i midten af 1900'tallet. Det problematiserede den traditionelle principlære. Den norske teolog Inge Lønning beskriver, hvordan man talte om skriftprincippetets krise, kanonkrise og autoritetskrise, og hvordan Pannenberg i begyndelsen af 1960'erne søgte en løsning med en historiefilosofisk fundering af teologien.¹ Det fik et vist gennemslag, inden de økumeniske drøftelser tog fart i 1970'erne. Drøftelserne mellem de forskellige konfessioner tog meget opmærksomhed og blev efterfulgt af religionsteologiske drøftelser mellem de forskellige religioner. Det er en forståelig udvikling i takt med globaliseringen og pluraliseringen.

Men er Bibelens tekst bindende og i givet fald for hvem? Lønning mener, at vil man forstå skriftprincippet, må man se på inspirationslæren, at Gud har åbenbaret sig, og de bibelske tekster er vores kilde til denne åbenbaring. Det fører til læren om Skriftens ufejlbarlighed (inerrantia) og dens tilstrækkelighed (sufficiantia). Den måde at tænke på er ifølge Lønning en "teologisk museumsgjenstand".² Alligevel finder Lønning, at der er højst interessant bibelteologisk argumentation i Melanchthons tænkemåde. Ofte hævdes det, at *Confessio Augustana* ikke indeholder nogen artikel, der tematiserer skriftprincippet, og at det først efter den katolske modreformation i Tridentinum, at sola Scriptura gøres gældende som modspil til romersk-katolsk opfattelse af skrift og tradition. Lønning peger imidlertid på, at i *Confessio Augustana* artikel 28 henvises til, at biskoppernes myndighed alene baseres på Ordet. Ved Ordet har de en ubetinget guddommelig ret,

1. Inge Lønning, "Skriftprincippet som kriterium for bibelsk teologi", i Sigfred Pedersen, *Bibelsk teologi*, (Aarhus: Aarhus Universitetsforlag 2000), 186-187.

2. Inge Lønning, "Skriftprincippet", 191.

mens den menneskelige ret er betinget.³

Der er to eksempler på bibelteologisk hermeneutik i *Confessio Augustana*, som interesserer Lønning. Der er tillige et tredje eksempel, som Lønning ikke nævner.

1) Sabbatsbudet fra GT er ikke ophævet af en kirkelig læreautoritet men af Skriften, selv om der ikke er et sted i NT, der eksplicit ophæver sabbatsbudet og sætter et søndagsbud i stedet. Derimod sættes den kristne frihed i stedet for sabbatsbudet. Lønning gør opmærksom på, at Melanchthon skriver, at den kristelige frihed indebærer, at det hverken er nødvendigt at holde sabbatten eller nogen anden ugedag.⁴ Det, som imidlertid ikke fremgår af Lønnings iagttagelse, er, at Melanchthon udtrykkeligt begrundet ophævelsen af sabbatten med: “For etter evangeliet er åpenbart, kan en se bort fra alle de mosaiske seremonierne”.⁵ Melanchthons argumentation er mere kompleks, end Lønnings fremstilling giver indtryk af. Det er rigtigt, at Melanchthon diskuterer, om biskopper og præster har ret til at forordne ceremonier i kirken og at sætte love for mad, helligdage mv. Den katolske kirkes afgørelser var begrundet med, at apostlene bød kristne holde sig fra blodmad og kvalte dyr, og at man i urkirken forandrede helligdagen fra sabbatten til søndagen. Det skulle angiveligt begrunde, at kirken havde magt til at fritage kristne fra et af De ti Bud.⁶ Melanchthon skriver, at paverne er blevet forledt “av Moselovens eksempel” til overholdelse af ceremonier og spiseregler, og han henviser til Paulus’ frisættelse af sådanne spørgsmål i Kol 2:16: “Lad derfor ikke nogen dømme jer på grund af mad eller drikke, eller på grund af fester eller nymåne eller sabbatter”. Det, som diskussionen går på, er, om der er fritagelse fra et af De ti Bud eller mere specifikt om fritagelse fra ceremonielementet i hvile- og helligdagsbuddet. Melanchthon afviser, at der er sket forandring af loven, blot fordi man ikke overholder den levitiske del af ceremonierne.⁷ Melanchthon forudsætter kendskab til sondringen mellem moralske, ceremonielle og juridiske love i GT. I *Apologien for Confessio Augustana* opdeler Melanchthon nemlig Skriftens indhold i loven og løfterne, og han forklarer: “Med “loven” mener vi i denne diskusjon de ti bud, hvor som helst de forekommer i Skriften. I denne sammenhæng sier vi ikke noe om seremonilovene og de borgerlige lovene hos Moses”.⁸ Melanchthon argumenterer for, at kristne i dag er fritaget fra ceremonierne i Moseloven,⁹ som eksempel er nasiræerloven et adiaforon.¹⁰ Det levitiske sonoffer var blot et tegn på det offer, som skulle komme med Kristi død. Derfor er det ophævet.¹¹

2) Det andet eksempel, som interesserer Lønning, er det såkaldte aposteldekret, hvor apostelmødet gav forbud imod at spise blod og kød fra kvalte dyr. Melanchthons kommentar er yderst kort og indebærer ikke nogen bibelteologisk overvejelse.¹² Det kan ikke opfattes som andet end et tids- og situationsbestemt forbud, der løste en konkret konflikt mellem jødekristne og hedningekristne i de første menigheder.

3. Inge Lønning, “Skriftprincippet”, 193.

4. Inge Lønning, “Skriftprincippet”, 194.

5. Jens Olav Mæland (red.), *Konkordieboken: Den evangelisk-lutherske kirkes bekjendelsesskrifter*, (Oslo: Lunde Forlag 1985), 57.

6. Mæland, *Konkordieboken*, 55.

7. Mæland, *Konkordieboken*, 56.

8. Mæland, *Konkordieboken*, 72.

9. Mæland, *Konkordieboken*, 175.

10. Mæland, *Konkordieboken*, 228.

11. Mæland, *Konkordieboken*, 205, 208-209.

12. Mæland, *Konkordieboken*, 58.

3) Der er i *Confessio Augustana* yderligere et eksempel, som Lønning ikke nævner. Den katolske kirke havde givet påbud om, at præster skulle leve i ugift stand.¹³ Det blev begrundet i de gammeltestamentlige ceremonilove, hvori det blev påbudt, at præsterne var adskilt fra sine hustruer, når de gjorde tjeneste.¹⁴ Melanchthons synspunkt er, at munkevæsenets traditioner er unyttig gudstjeneste,¹⁵ som rammes af Jesu afvisning af den forgæves dyrkelse af menneskebud.¹⁶

For en umiddelbar betragtning ser det ud til, at Luther anerkender De ti Bud, som noget helt grundlæggende, idet Luther både i *Den lille katekismus* og i *Den store katekismus* har en gennemgang af De ti Bud. Grundlæggende kan det siges, at Dekalogen gennem katekismernes placering i den lutherske bekendelsesdannelse blev anerkendt som normativt udtryk for moralloven. *Den lille katekismus* er bekendelsesskrift i Den danske Folkekirke. Det er *Den store katekismus* ikke, men den er til gengæld en del af Konkordiebogen, som internationalt anses for luthersk læregrundlag. I *Confessio Augustana* er der ikke fokuseret meget på Dekalogen. Der er artikler om boden, den nye lydighed og de gode gerninger.¹⁷ I det samlede syn på reformationen kan bekendelsesdannelsen vedrørende disse spørgsmål læses i lyset af Luthers skrift *Om de gode gerninger* fra 1520.¹⁸ Men går man lidt dybere end til den nogenlunde harmoniske overflade, er der vanskeligheder under overfladen.

Kanonspørgsmålet

Dekalogen fik en særstatus gennem den lutherske bekendelsesdannelse. Melanchthon havde en reflekteret holdning til moralloven og de to andre lovtyper i Moseloven. Luther havde også sine refleksioner. Men det er ikke uproblematisk at henvise til Luther, hvis man søger en bibelteologisk begrundelse for etiske normer. For hvilken bibel er det Luther henviser til? Hos Luther findes en række udsagn, der problematiserer NTs kanon, og der er udsagn, der problematiserer Dekalogens status, fordi den er formuleret i Moseloven.

Lønning beskriver Luthers fortaler til NTs skrifter. Luther arbejdede flere gange med disse fortaler i 1522, 1530, 1534 og 1546. Luther foretager ingen saglig ændring i de forskellige udgaver, selvom formuleringerne blev mildere med tiden.¹⁹ Det er fire skrifter, som Luther kritiserede; Hebræerbrevet, Jakobs brev, Judas brev og Johannes Åbenbaring.

Luther mente ikke, at Hebræerbrevet kan være skrevet af en apostel pga. udsagnet i Hebr. 2:3 og afvisningen af den anden bod 6:4ff og 10:29ff.²⁰ Jakobs brev kan heller ikke være skrevet af en apostel, fordi der står, at Abraham blev retfærdiggjort af gerninger.²¹ De fire skrifter blev nedvurderet til en slags apokryfer, og Luther ligestillede Johannes Åbenbaring med det pseudoepigrafiske skrift

13. Mæland, *Konkordieboken*, 58.

14. Mæland, *Konkordieboken*, 196-202.

15. Mæland, *Konkordieboken*, 225.

16. Mæland, *Konkordieboken*, 230.

17. Mæland, *Konkordieboken*, 31, 33, 36-39.

18. Martin Luther, "Om de gode gerninger", i *Luthers skrifter i Udvalg*, bind I, (Århus: Aros 1980), 152-245.

19. Inge Lønning, "Evangelium og apostolat: Om motivene for Luthers bibelkritik i fortalene til Det nye testamente", *Norsk Teologisk Tidsskrift* 1964, 218.

20. Martin Luther, "Fortale til Hebræerbrevet", i *Luthers skrifter i Udvalg*, bind III, (Århus: Aros 1980), 164-165.

21. Martin Luther, "Fortale til Jakobs og Judas' breve", i *Luthers skrifter i Udvalg*, bind III, (Århus: Aros 1980), 166-168.

4. Esra.²² Luther nævner ikke Esters bog i sine fortaler til de bibelske skrifter, men i skriftet imod Erasmus er han provokeret af Erasmus' synspunkter og mener, at jøderne kan have Esters bog med i deres kanon, men "den er dog efter min mening, lige til at kassere som kanonisk, mere end alle de andre!"²³ Luther sidestiller Esters bog med de apokryfe skrifter Judits bog og Tilføjelser til Daniels bog og de to pseudoepigrafiske Ezrabøger.²⁴ I en bordtale siger han, at 1 Makkabæerbog og Esters bog rummer hedensk ondskab.²⁵ Esters bog nævner ikke Gud eller gudstroen.²⁶ Uanset Luthers synspunkter er Esters bog og Makkabæerbøgerne med til at skabe jødisk identitet i det videre historiske forløb.

Lønning mener ikke, at Luther skriver om kanonspørgsmålet i traditionel forstand. Hensigten med fortalerne er, at fokusere på et hovedbegreb for bibelforståelse: evangelium.²⁷ Luther regner med forskellen på GT og NT, som nogle gange kaldes loven og evangeliet. Andre gange omtales loven og evangeliet som to måder, hvorpå et menneske kan stå i forhold til Gud, enten gennem lovens krav eller gennem evangeliets nåde. Lønning mener, at det er en snævrere definition af evangelium, som Luther her fokuserer på, nemlig "det nye testamente i Det nye Testamente", som er tilsagnet, der ligger i ordet om Kristus.²⁸ Det er Kristi lidelse og opstandelse for os, der er evangelium, og det begrunder apostlens funktion. Det er en snævrere definition på apostelbegrebet end NT selv har, og Lønning mener, at formalbegreber bliver gjort til materialbegreber i Luthers proces.²⁹ Lønning mener, at Luthers bibelkritik er en nødvendig konsekvens af det reformatoriske princip sola Scriptura.³⁰ Argumentationen er, at det nævnte formalprincip flyder sammen med materialprincipperne solus Christus, sola gratia og sola fine. Lønning mener ikke, at Luther driver traditionel kanonkritik men måske dogmekritik på teksterne.³¹ Det er evangeliet, Kristi død og opstandelse for os, som er kriteriet på, hvad der i teksterne driver på Kristus, prædiker Kristus. Ud fra dette foretager Luther en kvalitetsvurdering af skrifterne i NT. Luther kender den historiske diskussion angående kanon, men vil forrykke diskussionen fra den formelle ydre afgræsning til vurderingen af det saglige indhold.³²

Luther søgte en skærpet og tilspidset retorik til fordel for evangeliet og retfærdiggørelse af tro. Luther reagerede selv, da hans retorik senere i 1530'erne blev misbrugt i antinomistisk retning. Luthers fortale blev til i begyndelsen af 1520'erne og blev ikke revideret i det, som er relevant i denne sammenhæng. Luthers fortaler rummer kritiske kommentarer til fire skrifter i NT. Disse kommentarer er ikke sagt i et tomrum og må vurderes i sammenhæng med kanonspørgsmålet. Det er de særligt kritiske kommentarer til Jakobsbrevet, som vi begrænser os til her. Den oprindelige fortale til Jakobsbrevet kan bære præg af, at Luther var i diskussion med Erasmus og Karlstadt.³³ Luther skriver,

22. Martin Luther, "Fortale til Johannes Aabenbaring" i *Luthers Skrifter i Udvalg*, Bind III. (Århus: Aros 1980), 168.

23. Martin Luther, "Om den trælbundne vilje", *Luthers skrifter i Udvalg*, bind V, (Århus: Aros 1983), 129.

24. Luther, "Om den trælbundne vilje", 129.

25. Else K. Holt, "Esters bøger. Tekstvarianter som Rewritten Schriptide", *Collegium Biblicums Årbog* 2012, 22.

26. Den bærende tanke på sigt var indstiftelsen af purimsfesten. Den var ikke påbudt i Moseloven, men fik betydning for jøder i diasporaen. Else K. Holt, "Hvordan jøderne blev til jøder i Esters bog", *Collegium Biblicums Årbog* 2015, 13-22.

27. Inge Lønning, "Evangelium og apostolat", 222.

28. Inge Lønning, "Evangelium og apostolat", 225.

29. Inge Lønning, "Evangelium og apostolat", 227.

30. Inge Lønning, "Evangelium og apostolat", 231.

31. Inge Lønning, "Evangelium og apostolat", 219.

32. Inge Lønning, "Evangelium og apostolat", 230-231.

33. Inge Lønning, „*Kanon im Kanon*“: *Zum dogmatischen Grundlagenproblem des neutestamentlichen Kanons* (Oslo: Universitetsforlaget 1972), 99-105.

at Jakobs brev ikke er skrevet af en apostel.³⁴ Jakob skriver, at Abraham blev retfærdiggjort af gerninger (Jak 2:21), mens Paulus skriver, at Abraham blev retfærdiggjort af tro (Rom 4:3). Imidlertid skriver Luther ofte, at en kristen retfærdiggøres ved troen alene, men troen er aldrig alene. I *Store Galaterbrevskommentar* er der et eksempel, hvor Luther indholdsmæssigt erklærer sig enig i Jakobsbrevets anliggende. Han skriver nemlig, at Moses siger, at alle, der ikke gør lovens gerninger, er forbandede, og Paulus skriver, at alle, der gør lovens gerninger, er forbandede. Begge udsagn er sagt med henblik på at erhverve frelse. Luther skriver: “Disse to sætninger er nemlig ikke i modstrid, men i fuld overensstemmelse med hinanden. For også vi lærer på samme vis: “Ikke lovens hørere er retfærdige for Gud; men lovens gøriere skal retfærdiggøres”. Og på den anden side: De, der handler efter loven, skal blive fordømt. Artiklen om retfærdiggørelse siger nemlig: “Alt, hvad der er uden for Abrahams tro, er forbandet”. Og dog skal lovens retfærdiggørelse opfyldes i os (Rom 8,4)”.³⁵ Der skal ikke udfoldes en tolkning af dette sted, men blot antydes, at Luther har forståelse for en vigtig pointe i Abrahams tro, at den ikke var uden gerninger jf. Jak 2:21.

Kanonbegrebet

Begrebet kanon er oprindeligt græsk og er nævnt i NT. Det kommer frem i et udsagn af Paulus: “Vi er ikke stolte ud over alle grænser, men kun i overensstemmelse med det mål, som Gud har sat for os: også at være nået til jer” (2 Kor 10:13). Det græske begreb *kanôn* betyder målestok, og når det gælder bibeltekster, så er det blevet målestok, kriterie for, hvad der er indenfor, og hvad der er udenfor.

Den mest markante kritiker af den bibelske kanon var Markion. Han ville fjerne det jødiske fra Bibelen. Han forkastede hele GT, Mattæusevangeliet, Jakobs brev, Hebræerbrevet og de sidste skrifter i NT. Hos Lukas og Paulus blev jødiske referencer slettet. Markion blev ekskommuniseret af menigheden i Rom i år 144 e.Kr. Hans opfattelse havde gjort stort indtryk og blev årsag til diskussion, selvom det blev modsagt især af Tertullian (ca. 160-225 e.Kr.).³⁶

Eusebios nævner i sin kirkehistorie, hvilke skrifter der var omdiskuteret i oldkirken, når man ser bort fra Markion. Der var nogle, der rejste tvivl om Jakobs brev, Judas brev, Peters andet brev og Johannes andet og tredje brev. Disse breve var dog anerkendt af det store flertal. De to skrifter, som særligt var udsat, var Hebræerbrevet og Johannes Åbenbaring.³⁷ Eusebios nævner, at særligt jødekristerne var glade for Hebræerbrevet. Det er forståeligt, fordi der dér gives en forklaring på sammenhængene mellem ceremonilovene i Mosebøgerne og Kristi døds betydning.

Forskellen på GT og NT har været til debat. Markion og teologer i nyere tid har hævdet, at det er forskellige guder, der tales om i GT og NT.³⁸ Markion lærte, at GT og NT rummede to forskellige guder. I dag er der folk, der taler om forskellige religioner i de bibelske tekster.³⁹ Men der er en enhed

34. Martin Luther, “Fortale til Jakobs og Judas breve” i E. Thestrup Pedersen (red.): *Luthers Skrifter i Udvalg*, Bind III, (Århus: Aros 1980), 166-167.

35. Martin Luther, *Store Galaterbrevskommentar I*, (København: Credo Forlag 1981), 337.

36. Rune Söderlund, “Antinomismen i historia och nutid”, i Rune Söderlund, *Kristi lag, naturlig lag och antinomism*, (Göteborg: Församlingsförlaget 2012), 88.

37. Euseb, *Kirkehistorien & Om dem, der led martyrdøden i Palæstina*, (København: ANIS 2011), 134.

38. Hallvard Nordbø Jørgensen: “Kva skal vi med Det gamle Testamente? Markion og striden om GT”, *Fast Grunn* 2007, 53-60.

39. Sverre Bøe, “Enhelig budskap? Går det en rød tråd tvers gjennom alle Bibelens 66 bøker?”, 97-108.

i de bibelske tekster, fordi det er den samme Gud, der i forberedelsen og i opfyldelsen har åbenbaret sig, så konkrete mennesker havde mulighed for at tro, adlyde og forstå deres forhold til Gud. Ingen af NTs forfattere rejser tvivl om GTs kanon.

Kanon blev grænsen for hvilke tekster, der rummede åbenbaringsvidnesbyrdet fra Gud til mennesker. Bekendelserne blev grænsen for menneskers trossvar til Gud. Den gammeltestamentlige kanon blev fastslået på jødernes synode i Jamnia i ca. år 90 e.Kr. Lutheranere har generelt ikke draget GTs kanon i tvivl. Af de gammeltestamentlige skrifter er det kun Esters bog, som Luther udtrykkeligt afviser som kanonisk. Men Luthers ytringer forringer motivationen for læsning af Mosebøgerne. Spørgsmålet om NTs kanon er ikke åbent, men blev lukket på Kirkemødet i Kathago i 397 e.Kr. Det blev imidlertid drøftet på reformationstiden. Frygten for at tænke for stort om kirkemøderne – så kirken er dommer over Bibelen – får nogle lutherske teologer til at sige, at kanonspørgsmålet stadig er åbent.⁴⁰ Argumentet er, at kirkemøderne ikke gav autoritet til de bibelske skrifter, men de anerkendte den autoritet, de havde.⁴¹

Når det gælder NT-skrifter, var der tre kriterier, som blev gjort gældende ved dannelsen af kanon: 1) Der skulle være en apostel eller discipel som øjenvidne til hændelserne med Jesus, som meddeler ved nedskrivningen af teksten, for at skriftet kunne blive anerkendt. 2) Skriftet skulle være i overensstemmelse med det apostoliske Kristus-vidnesbyrd, trosreglen (regula fidei), for at skriftet kunne kaldes apostolisk. 3) Det tredje kriterium var almindelig anerkendelse i menighederne.⁴² Hebræerbrevet kom med, fordi det var alment anerkendt, og hovedparten af den oldkirkelige tradition regnede Paulus som forfatter.

Man måtte sondre mellem apostoliske skrifter og de gnostiske skrifter, der senere er samlet i de nyttestamentlige apokryfer. Irenæus vidner om en afgrænset kanon omkring 180 e.Kr., Tertullian anvender omkring 200 e.Kr. begrebet Det nye Testamente for første gang, og biskop Athanasius i Alexandria skrev i et påskebrev i 367 e.Kr., at der er 27 skrifter i det, som vi i dag kalder Det nye Testaments kanon.⁴³ Det blev bekræftet på et kirkemøde i Rom 382 e.Kr. og igen i Karthago i 397 e.Kr., at Det Nye Testamente skulle indeholde netop disse 27 bøger.

Norsk debat om kanonspørgsmålet

Lønnings behandling af Luthers kanonkritik kom efter en debat om bibelsyn og bibelbrug i Norge i 1959-1960. Det var i tidsskriftet *Kirke og kultur*, at redaktionen under ledelse af Arne Fjellberg⁴⁴ havde bedt seks teologer om at levere artikler til emnet. Arne Fjellbu,⁴⁵ Nils Alstrup Dahl,⁴⁶ Åge Holter,⁴⁷ Erling Utnem,⁴⁸ Ragnar Leivestad,⁴⁹ og Sverre Aalen⁵⁰ bidrog og det førte til debat mellem

40. Arne Redse, *Mennesket i Guds verden: en kristen troslære*, (Lunde Forlag 2007), 51-53.

41. Henrik Nymann Eriksen, "Bibelens kanon", i Henrik Bartholdy m.fl., *Skrift og åbenbaring*, (København: Credo Forlag 1997), 168-169.

42. Torben Kjær, *Introduktion til Det Nye testamente*, (Fredericia: Kolon 2015), 242-243.

43. Kjær, *Introduktion til Det Nye testamente*, 241-242.

44. Arne Fjellberg, "Bibelens autoritet", *Kirke og Kultur* 1959, 257.

45. Arne Fjellbu, "Det står skrevet", *Kirke og Kultur* 1959, 273-278.

46. Nils Alstrup Dahl, "Bibel-synspunkter", *Kirke og Kultur* 1959, 260-272.

47. Åge Holter, "Ærlighed og klarhet i skriftsynet", *Kirke og Kultur* 1959, 279-287.

48. Erling Utnem, "Et bibelsyn", *Kirke og Kultur* 1959, 294-302.

49. Ragnar Leivestad, "«Was Christum treibt»", *Kirke og Kultur* 1959, 288.

50. Sverre Aalen, "Skriftsynet", *Kirke og Kultur* 1959, 460-473.

Ragnar Leivestad⁵¹ og Sverre Aalen.⁵² Senere kom andre Lutherforskere i spil.

Carl Fr. Wisløff ytrede sig om emnet i 1966.⁵³ Wisløff tager udgangspunkt i det reformatoriske formalprincip, at Skriften alene er dommer i troens sager. Det værner om materialprincippet, at vi retfærdiggøres af nåde ved tro. Ud fra det bedømmer man om et skrift er apostolisk, og man påberåber sig Luthers princip “om de forkynner Kristus eller ikke”.⁵⁴ Det princip er fremsat af Luther i fortalen til Jakobs brev, og det er kanonkritik. Luther “forviser Jakobs brev bort fra den kirkelige kanon, samlingen av nytestamentlige skrifter, og gør det til et skrift av annen rang”, skriver Wisløff.⁵⁵

Wisløff er uenig med Luther i hans syn på Jakobs brev, men det er en grundig misforståelse at brede dette ud, så det fører til en generel kritik af Bibelen. Luther var meget nøjeregnende med at forsvare de skrifter, som han mente tilhørte kanon. Man kan derfor ikke begrunde bibelkritik ud fra Luthers kanonkritik af Jakobs brev. Man kan ifølge Wisløff ikke gøre ordet om troens retfærdighed ved Kristus til norm for, hvad der er Guds ord, og hvad der formentlig ikke er det i Skriften.⁵⁶ Wisløff gør opmærksom på, at det lutherske bekendelsesskrift Konkordieformelen fra 1577 i forordet har følgende bemærkning: “Vi tror, lærer og bekjenner, at den eneste regel og rettesnor, efter hvilken alle lærer og lærere skal dømmes og bedømmes, er alene de profetiske og apostoliske skrifter i GT og NT”.⁵⁷ Wisløff bemærker, at det er alle lærestykker, der skal bedømmes ud fra GT og NT, ikke kun læren om retfærdiggørelse af nåde ved tro på Kristus.⁵⁸ Tankegangen er, når det gælder NT, at Jesus udvalgte apostle og udstyrede dem med autoritet. De var inspirerede af Gud. Det gjorde en forskel. Wisløff nævner Kierkegaards bemærkning om, at Platon har et smukkere sprog end Paulus, men stakkels Platon har ingen myndighed.⁵⁹ Problemet i teologien er efter Wisløffs opfattelse, at begrebet hellig skrift er blevet væk.⁶⁰ Det er interessant, at Konkordieformelen samler de løse ender op, der hang frit i debatten om, kanon, forholdet mellem GT og NT og bibeltolkning på reformationstiden. Det er Konkordieformelens formuleringer, der genfindes i præsteløftet i Den danske Folkekirke.

Wisløff går også ind på Luthers syn på Skriftens autoritet. Kirken har altid sagt, at Skriften – det profetiske og apostoliske ord i GT og NT – er den absolutte regel og rettesnor for troen. Thomas Aquinas sagde, at alene den kanoniske Skrift er troens rettesnor. Men efter modreformation i Trient i 1546 slog den romersk-katolske kirke fast, at den guddommelige sandhed findes i de hellige skrifter og i kirkens tradition. Derfor har den evangeliske kristenhed stået tilbage med Skriften *alene*.⁶¹ Den oprindelige åbenbaring til Moses og alle de efterfølgende modtagere var mundtlig, men Helligånden inspirerede nedskrivningen.

Wisløff fremdrager citater, hvor Luther siger, at Kristus er Skriftens herre og konge “dominus et rex Scripturae”, og Wisløff bringer en række Luthercitater, der går på, at Skriften ikke kan modsige

51. Ragnar Leivestad, “Sverre Aalens skriftsyn”, *Kirke og Kultur* 1960, 109-114.

52. Sverre Aalen, “Skriftsynet: Svar til Ragnar Leivestad”, *Kirke og Kultur* 1960, 611-617.

53. Carl Fr. Wisløff, *Guds Ord står fast: To foredrag om bibelspørgsmål*, (Oslo: Lutherstiftelsen 1966).

54. Wisløff, *Guds Ord står fast*, 23.

55. Wisløff, *Guds Ord står fast*, 24.

56. Wisløff, *Guds Ord står fast*, 25.

57. Wisløff, *Guds Ord står fast*, 25.

58. Wisløff, *Guds Ord står fast*, 26.

59. Wisløff, *Guds Ord står fast*, 40.

60. Wisløff, *Guds Ord står fast*, 46.

61. Wisløff, *Guds Ord står fast*, 50-51.

sig selv, fordi den er inspireret af Helligånden.⁶² Luther var meget optaget af GT og underviste i GTs skrifter. Men imod sværmerne understregede Luther, at Moseloven er jødernes "Sachenspiegel". De indlysende ting i Moseloven findes også i den naturlige lov. Der er tre lag i Mosebøgerne: 1) Det, der blot angår jøderne. 2) Der findes løfter om Kristus. Det er det bedste hos Moses, mener Luther. 3) Moses har en del at fortælle om troslivet med Gud.⁶³

Oddvar Johan Jensen mener, at Luthers stillingtagen til apostolatet og kanonspørgsmålet var vigtigt på Luthers tid, fordi Luther kæmpede på to fronter. Den ene front var imod opfattelsen af, at kirken selv har autoritet, og derfor kan udvikle sig forkert, som der var tale om i Romerkirken. Den anden front var mod sværmerne, der sagde, at Guds stemme talte til dem i deres indre sjælsliv. Disse to fronter findes stadig, og derfor er det vigtigt at diskutere Skriftens autoritet og kanon og apostolatets betydning.⁶⁴ For luthersk teologi er spørgsmålet om Skriftens autoritet grundlæggende.

Jensen bemærker, at Luther sætter tingene på spidsen, og Jensen redegør for det, som efter Luthers opfattelse er det afgørende kriterium for de bibelske skrifter, nemlig evangeliet. Det er ikke hvad som helst. Luther definerer evangeliet ud fra Rom 1:3f. og Rom 4:25. Evangeliet har ifølge Luther et objektivt indhold. For Luther består faren i, at nogle laver en ny Moses af Kristus eller en ny lov af evangeliet. Indholdet i evangeliet beskrives i tre hovedpunkter.

- a) Hvem Kristus er: "Guds og Davids Søn, sann Gud og sant menneske".
- b) Højdepunktet i Kristi gerning: "død og opstandelse".
- c) Betydning af Kristi gerning for os: "overvindelse af synden, døden og helvede".⁶⁵

Jensen nævner, at når Luther diskuterer kanonspørgsmålet, er der altid tale om hele skrifter. Luther opsplitter aldrig de enkelte skrifter, men tager de bibelske skrifter i deres helhed. Blandt de bibelske skrifter er der hos Luther en graduering i værdi. Romerbrevet er i den inderste cirkel. Næste cirkel rummer Johannesevangeliet, de andre Paulusbreve, hvoraf fremhæves Galaterbrevet og Efeserbrevet samt Peters første brev. Den tredje cirkel rummer også Johannes første brev. Den yderste af de koncentriske cirkler rummer 23 skrifter, hvor de tre synoptiske evangelier, Peters andet brev og Johannes andet og tredje brev er med. Udenfor Luthers kanon er Hebræerbrevet, Jakobs brev, Judas brev og Johannes Åbenbaring. Jensen nævner, at kritikken af Jakobs brev som et stråbrev korresponderer med ordene i 1 Kor 3:12, og at de viser noget om Luthers holdning til det brev.⁶⁶

Luthers kanonkritiske overvejelser er delt op i historisk kritik og dogmatisk kritik af de enkelte skrifter. Den historiske kritik handler om, hvorvidt skriftet stammer fra en apostel eller ej. Når det gælder Hebræerbrevet, afviser Luther brevet som apostolsk på grund af ordene i Hebr 2:3, hvor forfatteren siger, at han har hørt om Jesu liv fra de, der oplevede ham. Dermed har Luther kasseret Hebræerbrevet. Men hvis Paulus var forfatter, som man mente i oldkirken, så stemmer Hebr 2:3 med, at Paulus ikke var en af de oprindelige 12 disciple, som fulgte Jesus tæt. Han fik mange informationer fra andre, efter at han selv fik sit specielle apostelkald. Jakobs brev afvises historisk, fordi Luther mener, at Jakob citerer både Peters første brev og Galaterbrevet, selvom Jakob døde, før de to breve

62. Wisløff, *Guds Ord står fast*, 64-65.

63. Wisløff, *Guds Ord står fast*, 68-69.

64. Oddvar Johan Jensen, *Apostolat og skriftautoritet*, (Bergen: NLA-forlaget 1991), 3.

Jensens skrift er på 51 sider og består af bearbejdede versioner af to artikler fra *Tidsskrift for Teologi og Kirke* 1979, 5-21 og 1982, 37-53.

65. Jensen, *Apostolat og skriftautoritet*, 8.

66. Jensen, *Apostolat og skriftautoritet*, 17.

blev skrevet. Men spørgsmålet er; hvor citerer Jakob de to nævnte breve? Eller trækker Jakob på de samme kilder som Paulus og Peter? Hvis Luthers begrundelse skulle holde, må der være et svar på, hvor Jakob citerer de to breve. Luther afviser Judas brev, da han mener, at forfatteren har skrevet af efter Peters andet brev, og at han er en elev, der har levet længe efter apostlene. Luther afviser Johannes Åbenbaring med henvisning til, at andre i oldkirken afviste den, selvom andre godtog den. Jensen beskriver Luthers kanonkritik.⁶⁷ Men bærekraften som historisk kritik er ikke stærk.

Luthers dogmatiske kritik af de fire skrifter er ligeledes diskutabel. Luther afviser Hebræerbrevet, fordi boden efter et muligt frafald afvises i Hebr 6:4-8, 10:26-31 og 12:16-17. Begrundelsen er overraskende, idet Luther generelt sonder mellem bodfærdige og ubodfærdige mennesker, og de ubodfærdige får ikke tilgivelse hos Gud. Bod er umulig hos ubodfærdige mennesker. I Jeremias bog er der eksempler på, at Gud giver profeten forbud mod at bede for det ubodfærdige folk (Jer 7:16, 14:11). Jesus siger selv, at anger er nødvendig for at få del i tilgivelse (Luk 17:3). Han taler også om at binde og løse på jorden og i himmelen (Matt 16:19, 18:18, Joh 20:23). Hvis Hebræerbrevet ikke er kanonisk på grund af udsagnene om bod, har andre skrifter i GT og NT har samme problem. Det udsagn, der virker skræmmende er: "For synder vi med vilje, efter at vi har lært sandheden at kende, findes der ikke længere noget offer for synder, tilbage er kun en frygtelig forventning om dom og en brændende nidkærhed, som skal fortære modstanderne" (Hebr 10:26-27). Det er i overensstemmelse med andre bibelsteder. Indholdsmæssigt stemmer det med 2 Pet 2:2, og bygger mere eller mindre på ordlyden fra 4 Mos 15:36, at den, som synder med vilje, skal udryddes. Der er eksempler både i GT og NT på mennesker, der synder med fuldt overlæg. Akan er et eksempel i GT (Jos 7:1-27) og Ananias og Safira er eksempler i NT (ApG 5:1-5). De syndede med vilje, bevidst, med fuldt overlæg! Esaus fravalg af den velsignelse, der var knyttet til førstefødselsretten, var irreversibel (Hebr 12:16-17). Da hans far Isak var død, kunne Esau ikke ændre på, at faderen havde givet den velsignelse, der er knyttet til førstefødselsretten til Jakob. Gjort gerning kunne ikke gøres ugjort. Hvis Luthers indvendinger imod udsagnene om bod diskvalificerer Hebræerbrevet, så giver det problemer andre steder i den bibelske kanon.

Luthers dogmatiske kritik af Jakobs brev er simpel. Paulus skriver, at Abraham blev retfærdiggjort af tro, mens Jakob skriver, at Abraham blev retfærdiggjort af gerninger. Imidlertid er Luther kendt for at sige, at vi retfærdiggøres af troen alene, men troen er aldrig alene. Gerninger følger troen, som skyggen følger en person. Luther er andre steder enig i anliggendet hos Jakob: "Disse to sætninger er nemlig ikke i modstrid, men i fuld overensstemmelse med hinanden. For også vi lærer på samme vis: "Ikke lovens hørere, er retfærdige for Gud; men lovens gørere skal retfærdiggøres"". ⁶⁸ Det er ikke den eneste indvending Luther har imod Jakobs brev. Luther mener ej heller, at Jakob gør det, som en apostel skal gøre. Jakob mangler ifølge Luther "... Kristi lidelse, oppstandelse og ånd!". ⁶⁹ Det skyldes, at Luther med sin metode ser på enkeltskrifter i stedet for at se på NT som en helhed. Modspørgsmålet kunne lyde; tilføjer Jakobs brev noget til NT, som ikke var udtrykt tydeligt nok andre steder, om end det indholdsmæssigt er med? Luther har ingen dogmatisk kritik af Judas brev. Det er alene hans opfattelse af det historiske, der er afgørende. Luthers dogmatiske kritik af Johannes Åbenbaring er, at forfatteren ikke gør det, som en apostel bør gøre; at profetere med klare ord som Peter, Paulus og

67. Jensen, *Apostolat og skriftautoritet*, 20-21.

68. Martin Luther, *Store Galaterbrevskommentar I*, (København: Credo Forlag 1981), 337.

69. Jensen, *Apostolat og skriftautoritet*, 22.

Jesus og gøre det ”rent og klar uten bilder eller syner”.⁷⁰ Begrundelsen forekommer temmelig problematisk, idet Jesus i sine lignelser bruger billeder, og profeterne i GT bruger også billeder og syner. Jensen har ret i, at Luther kun sætter hele skrifter ud af den bibelske kanon. Men når hans begrundelser bliver analyseret, er der en inkonsistens, fordi det indhold, som han distancerer sig fra, også findes i andre bibelske skrifter.

Jensen mener, at for Luther er apostolatet helt afgørende for Skriftens autoritet. Det er den historiske løsning på spørgsmålet om kirkens autoritet. Den institutionalistiske løsning uanset om det var Romerkirken eller en nyere demokratisk ledelse, kan ikke give kirken autoritet. Det kan den subjektivistiske løsning, som eksistensteologien tilbød ej heller. Jensen er grundlæggende uenig med Lønnings Luthertolkning, fordi den opløser det personalt-historiske apostolat. Lønnings Luthertolkning opløser Skriftens ydre klarhed, så der ikke er givet noget indholdsmæssigt klart og forpligtende fra apostlene til eftertiden. Evangeliet bliver ifølge den tolkning situationsbestemt.⁷¹

Jensens kritik af Lønnings Luthertolkning forekommer berettiget. For Luther står apostolatet og de tekster, som er givet af apostlene, som kirkens og de kristnes autoritet. Det er derfor problematisk, at Luther selv optræder som overdommer over, hvad der er apostolsk. Imidlertid er Luthers begrundelser for, at Hebræerbrevet, Jakobs brev, Judas brev og Johannes Åbenbaring ikke er apostoliske, hverken historisk eller dogmatisk bæredygtig.

Når Luther kritiserede Jakobs brev var det i sindsstemningen fra opgøret med Erasmus og Karlstadt. Derfor kan man forstå, at Luther støder sig på Jakobs ord om, at Abraham blev retfærdiggjort af gerninger (Jak 2:21) i modsætning til Paulus, der skriver, at Abraham blev retfærdiggjort af tro (Rom 4:3). Paulus skriver til modtagere, der tenderede imod lovretfærdighed og gerningsretfærdighed. Luthers oprindelige front imod katolsk opfattelse stemte ikke med Jakob. Men Jakob skriver imod nogle, hvor troen var blevet en teori, der ikke var livsforvandlende, og som ikke fik etiske konsekvenser. Denne front fik Luther i 1530'erne overfor antinomerne, men det ændrede ikke hans opfattelse af Jakobs brev.

Luthers syn på Esters bog kommer overraskende i fremstillingen *Om den trælbundne vilje*. Den kommer ud af en polemisk situation imod Erasmus. Med Luthers syn på den bibelske kanon i almindelighed og Esters bog og Jakobs brev i særdeleshed rejser spørgsmålet om Luthers syn på Mosebøgerne. Hvad mener Luther egentlig om Mosebøgerne, og hvilken betydning skal det have i en nutidig vurdering?

I 1525 skrev Luther om Moseloven:⁷² “Moseloven angår jøderne, os binder den ikke længere”.⁷³ Luther understreger tydeligt: “Moses angår os ikke”.⁷⁴ Luthers holdning er klar: “Derfor vil vi hverken holde Moseloven eller anerkende den. Moses er død, hans regimente var forbi, da Kristus kom. Derfor er lovens tjeneste nu slut”.⁷⁵ Spørgsmålet er, om Moseloven hører med til den bibelske kanon ifølge Luther, og spørgsmålet kan stilles mere specifikt: I relation til den teologiske etik må man spørge til Luthers opfattelse, om han funktionalistisk set regner Mosebøgerne udenfor den

70. Jensen, *Apostolat og skriftautoritet*, 22.

71. Jensen, *Apostolat og skriftautoritet*, 34-35.

72. Martin Luther, “Om den kristnes forhold til Mose lov”, i *Troen og livet*, Martin Luther Skrifter i Udvalg, (København: Credo Forlag 1992), 23-39.

73. Luther, “Om den kristnes forhold til Mose lov”, 26.

74. Luther, “Om den kristnes forhold til Mose lov”, 27.

75. Luther, “Om den kristnes forhold til Mose lov”, 27.

bibelske kanon.

Hører Moseloven til kanon ifølge Luther?

Ifølge Wisløff er der ifølge Luther tre lag i Mosebøgerne: 1) Det, der blot angår jøderne. Der er derfor ingen normativ etik for kristne i Moseloven. 2) Der findes løfter om Kristus. Det er det bedste hos Moses, mener Luther. Det er det, som tolkes typologisk i NT. 3) Moses har en del at fortælle om troslivet med Gud. Det er det, som tolkes symbolsk i NT. Men spørgsmålet er, om det i Moseloven, som bekræftes i NT, er normativt i både GT og NT, så der er indholdsmæssig kontinuitet? Hvis det er tilfældet, er Mosebøgerne ikke blot mindebøger og Luthers påstand om, at Moseloven kun angår jøderne, tilbagevises.

Det nye ved Luther var, at han brugte Skriften imod kirken i stedet for blot at betragte Skriften som en del af kirkens lange tradition. For Luther har Skriften “axiomatisk gyldighed som Guds ord, og Guds ord kan teologien ikke stille til debat”.⁷⁶ Ebbe Thestrup Pedersen nævner det, men finder det imidlertid påfaldende, at der tilsyneladende ikke er nogen indre konsekvens i Luthers mange udtalelser om Skriften. Der findes mangfoldige udsagn i hans skrifter om Skriften. Luther modsiger sig selv en del gange.⁷⁷ For Luther er kanon ikke kanon i sin helhed, men derimod et bestemt vidnesbyrd inden for Skriftens helhed, nemlig det som forkynnder Kristus.⁷⁸ Luther har ingen inspirationsteori eller inspirationslære, men i praksis har han en stærk “verbalinspirationstro”.⁷⁹ Luther ser også tydelig sammenhæng mellem GT og NT. Thestrup Pedersen siger, at for Luther er der ikke et ord i NT, der ikke har baggrund i et ord i det skrevne GT. For Luther betyder det, at “den kristologiske eksegesi” er den eneste ægte eksegesi, når den dyrkes med filologiske midler.⁸⁰

Spørgsmålet om Moseloven er imidlertid et vanskeligt emne hos Luther. På den ene side er Moseloven en enhed og helhed, fordi de ceremonielle og juridiske love er udlægninger af De ti Bud. Moseloven er jødernes Sachsenspiegel. Den naturlige lov er målestok, og hvad, der går ud over den naturlige lov, er ikke gældende for kristne.⁸¹ Med den brug af den naturlige lov kan det undre, at den naturlige lov ikke også anvendes som målestok for NT. Det er nemlig det, som Løgstrup gør i dansk teologi i 1900’ tallet med sin humane tolkning af Jesu forkyndelse. Det er stærkt problematisk, da den naturlige lov er en uskreven lov og alle fortolkninger af den udtrykker et subjektivt skøn.

Thestrup Pedersens Luthertolkning indebærer, at *lex naturalis* hos Luther består af Det dobbelte Kærlighedsbud, det 1. bud og 3.-10. bud. Disse bud er fra verdens skabelse skrevet i menneskets hjerte. Og “Den i hjertet, ukodificerede, lov er mulighedsbetingelsen for, at mennesket kan høre det ord, der forkyndes i de positive love; *lex naturae* er al lovforkyndelses nødvendige tilknytningspunkt, idet dog p. d. e. s. forkyndelse af loven er uundværlig på grund af djævelens stadige forblindelse af mennesket”.⁸² Men når det gælder det øvrige stof i Moseloven, betyder Luthers opfattelse, at vi kan

76. E. Thestrup Pedersen, *Luther som skriftfortolker: En studie i Luthers skriftsyn hermeneutik og eksegesi*, (København: Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck 1959), 185.

77. Pedersen, *Luther som skriftfortolker*, 186.

78. Pedersen, *Luther som skriftfortolker*, 186.

79. Pedersen, *Luther som skriftfortolker*, 202, 208.

80. Pedersen, *Luther som skriftfortolker*, 226, 229.

81. Pedersen, *Luther som skriftfortolker*, 246.

82. Pedersen, *Luther som skriftfortolker*, 246.

“vælge og vrage i Moseloven med naturloven som kompas” skriver Thestrup Pedersen.⁸³ Dette illustrerer problemet. Hvis den naturlige lov skal være kompas, så bliver det en tids-, situations- og kulturbestemt tolkning af den naturlige lov, der bliver dommer over Moseloven.

Luther har en graduering af de bibelske skrifter. NT er vigtigere end GT, fordi det er opfyldelsen af løfterne fra GT. Blandt NTs skrifter er de paulinske breve, Johannesevangeliet og Peters første brev agtet højest.⁸⁴ Det var imidlertid aldrig Luthers mening at ville “hovmesterere Bibelen” ud fra en menneskelig betragtning,⁸⁵ men at bedømme, hvad der hjælper mennesket til at erkende synden og tage imod frelsen i Kristus. Derfor får Jakobs brev “en deuterokanonisk plads og betydning”, fordi det ifølge Luther hverken formelt eller materielt er et apostolsk skrift.⁸⁶

Spørgsmålet er nu, om Moseloven hører med til den indre kanon? Luthers forhold til Moseloven er ikke umiddelbart således, at han udelukker Mosebøgerne af kanon. Den gammeltestamentlige kanon var fastlagt, da teksterne i NT blev til. Derfor er det umiddelbart kun NTs kanon, der diskuteres. Imidlertid retter Luther voldsom kritik af Esters bogs placering indenfor kanon.⁸⁷ Det åbne spørgsmål er, om Moseloven hører med til den evangeliske kanon, som findes internt i Bibelen ifølge Lønnings og Thestrup Pedersens tolkninger. Det er derfor relevant at se, hvad Luther skriver om Mosebøgerne. Hvilken grad af normativitet tillægger han Mosebøgerne? Det må undersøges kronologisk.

De ti Bud er afgørende i Luthers katekismer. De ti Bud er formuleret som sammenhængende størrelse i Moseloven. Omdrejningspunktet for det følgende er analysen af sammenhængen mellem De ti Bud og Moseloven, eller manglen på samme i Luthers skrifter.

Luthers syn på Moseloven og kanon

Indledning

Luthers reformatoriske opdagelse var, at det kristne menneske retfærdiggøres af tro alene. Det var dette “troen alene”, som retfærdiggørelsens grund, der var afgørende for Luther. Det er Kristi fremmede retfærdighed, der alene kan gøre fyldest for Gud. I Guds dom tæller Kristi retfærdighed, men denne retfærdighed er også i det troende menneske i kraft af Kristi reale nærvær. Det indebærer, at selv om det er troen alene, der retfærdiggør et menneske for Gud, så er troen aldrig alene. Det understreger Luther ofte, og han bruger flere billeder på det, f.eks. at et godt træ bærer god frugt. Et andet billede, Luther bruger, er, at gerningerne følger troen, akkurat som skyggen følger kroppen.⁸⁸ Luther var i sin samtid klar over, at nogle bevidst eller ubevidst ville misforstå hans lære om retfærdiggørelse af tro. Luther stillede selv spørgsmålet i 1522: “Hvem har nogen sinde forkastet gode

83. Pedersen, *Luther som skriftfortolker*, 247.

84. Martin Luther, “Hvilke af Det Nye testaments bøder der er de rette og de ædlest”, i *Luthers skrifter i Udvalg*, bind III, (Århus: Aros 1980), 131-132.

85. Pedersen, *Luther som skriftfortolker*, 277.

86. Pedersen, *Luther som skriftfortolker*, 279.

87. Martin Luther, “Om den trælboundne vilje”, *Luthers skrifter i Udvalg*, bind V, (Århus: Aros 1983), 129.

88. Luther skriver sådan i en forelæsning over Esajas 1527/29 (WA 25. 324, jf. Martin Luther, “Luther-Lex-Citater”, tilrettelagt af Finn B. Andersen, (København: Books on Demand 2018), 111.

gerninger? Vi forkaster kun de falske gerninger, som ser ud som om de er gode”.⁸⁹

Det er urealistisk at behandle alle de tekster af Luther, der vedrører disse emner. Men i det følgende trækkes nogle skrifter frem, som viser noget om sammenhængen mellem Dekalogen og de gode gerninger, og som tillige illustrerer problemet med, at Dekalogen findes som en sammenvævet del af Moseloven.

Luthers skrift *Om de gode gerninger* 1520

I 1520 udgav Luther et skrift med titlen *Om de gode gerninger*. Det var en bog om hovedindholdet af den kristne etik med udgangspunkt i troen som den grundlæggende “gode gerning”.⁹⁰ Luther skriver i sin indledning, at han i dette skrift vil vise, hvordan “vi i alle gode gerninger skal opøve troen, bruge den og lade den være den vigtigste gerning”.⁹¹ Det viser, at tro og gerning ikke kan skilles ad hos Luther. Troen udledes i gerningerne, og gerningerne udspringer af troen. Han tager til genmæle imod kritikken, at gode gerninger er forbudt, for troen alene er afgørende.⁹²

Når han tager udgangspunkt i De ti Bud, så reflekterer han ikke over De ti Buds placering i Skriften som helhed eller i Moseloven, eller sætter det i relation til den naturlige lov. Derimod tager han fat i svaret, som Kristus gav den unge mand: “Vil du går ind til livet, så hold budene!” og det var netop De ti Bud, som Kristus anviste den unge mand.⁹³ Efter Luthers overbevisning er det netop Guds bud, der er afgørende, til forskel fra menneskers meninger, bud og sædvaner. Der findes ingen andre gode gerninger end alene dem, Gud har påbudt, og der gives ingen anden synd, end den Gud har forbudt.⁹⁴ Udgangspunktet for Luthers overvejelser om kristnes tro og livsførelse er Jesu undervisning i evangelieteksten.

Luther fokuserer på, at Guds gerning er, at mennesker kommer til tro på Kristus (Joh 6:29). Ud fra denne guddommelige gerning skal alle menneskers gerninger foretages. Luther siger, at de gerninger, der udgår fra troen er gode gerninger. Det er de gerninger, der er Gud til behag. De gerninger, der derimod sker udenfor troen, er intet er værd og er derfor helt døde. Gerninger uden tro er som en krop uden hoved, skriver Luther, og pointerer, at de, der har beskyldt ham for at lære tro uden gerninger, tager fejl.⁹⁵ Uanset om gerninger er gjort i ægteskab, landbrug eller håndværk, så er gerninger ud af tro gudvelbehagelige. Luther trækker nogle bibelord ind som begrundelse for, at den kristne lever et liv uden at synde. “Enhver, der er født af Gud (det er: den der tror og stoler på Gud), gør ikke synd og kan ikke synde” (1 Joh 3:9) og “Ingen som lider på ham, skal synde”,⁹⁶ skriver Luther.⁹⁷ Han mener, at der er forskel på et liv i tro og et liv i synd. Det er udledt af Rom 14:23, og Luther er ikke i tvivl om, at hedninger, jøder, tyrker og syndere kan gøre gerninger, men deres

89. Luther skriver sådan i Kirkepostillen 1522 (WA 10 I 1, 410, jf. Martin Luther, “Luther-Lex-Citater”, tilrettelagt af Finn B. Andersen (København: Books on Demand 2018), 71.

90. Margrete Lomholt-Thomsen, “Indledning” i (Niels Nøjgaard (red.) *Luthers Skrifter i Udvalg* bind I, (Århus: Forlaget Aros 1980 (1962), 151.

91. Martin Luther, “Om de gode gerninger” i *Luthers Skrifter i Udvalg* bind I, (Århus: Forlaget Aros 1980 (1962), 154.

92. Luther, “Om de gode gerninger”, 165.

93. Luther, “Om de gode gerninger”, 155.

94. Luther, “Om de gode gerninger”, 154.

95. Luther, “Om de gode gerninger”, 155.

96. Luther henviser selv til Salme 33, men de danske oversættere har i en note henvist til Salme 34:23. Hvis referencen til Salme 34:23 er korrekt, må logikken være, at de, der søger deres tilflugt til Herren, lever således, at der ikke er grund til at straffe dem.

97. Luther, “Om de gode gerninger”, 156.

gerninger er ikke troens gerninger,⁹⁸ og det er afgørende for Luther. Når kristne under tiden falder i synd, så er der en talsmand hos Gud, Jesus Kristus, som er soning for alle synder.

Luther belægger de vantros nyttesløse gerninger med et citat fra den apokryfe skrift Visdommens bog 5:6-7, der siger, at der opstår træthed, når man ikke kender Guds vej.⁹⁹ Luther bruger citater fra Visdommens bog helt parallelt med citater fra Ordsprogenes bog.¹⁰⁰ Det samme sker med citater fra det apokryfe skrift Baruks bog.¹⁰¹ Jakobs brev bruges på samme måde, selvom han ikke mener, at det er apostolisk.¹⁰² Luther refererer også til det apokryfe skrift Tilføjelser til Esters bog.¹⁰³

Luther forkaster alle de gerninger, der ikke udspringer af troen på Kristus til fordel for “de rette, sande, grundgode troende gerninger”.¹⁰⁴ Luther begrundet dette med en ironisk bemærkning om, at det kun er “de urene dyr, hvis fod ikke har klove (som omtalt i Mose lov); de vil slet ikke tåle nogen forskel i gerninger”.¹⁰⁵ Det er en nedladende, polemisk og meget ironisk måde at omtale de romersk-katolske modstandere i metaforisk sprog. De tillægger ikke troen en afgørende rolle i menneskers gerninger. Det første bud er afgørende. Der er kun én Gud, og mennesket er kun i ret forhold til denne ene Gud gennem troen på Kristus. “Og denne ægte tro, fortrøstning, tillid dybt i hjertet er den sande opfyldelse af dette første bud”, skriver Luther, som tilslutter sig Augustins ord, at det første buds gerninger er tro, håb og kærlighed.¹⁰⁶

Det er ikke sandt, som folk siger: “De skal bare tro, men intet godt gøre”, men det er en karikatur af reformationens grundidé, som Luther gør opmærksom på.¹⁰⁷ Nej, Luthers anvisning er: “øv dig selv i denne tro i hele dit liv, i alle gerninger til alle tider”.¹⁰⁸

Set ud fra det første buds gerning, troen, så er der ifølge Luther fire slags mennesker:

- 1) De retskafne, troende mennesker, som i fast tillid til Gud frivilligt gør Guds vilje. De behøver egentlig ingen lov (jf. 1 Tim 1:9), for de gør Guds vilje af hjertet.
- 2) Der er mennesker, som misbruger troens frihed som et skalkeskjul til at synde (1 Pet 2:16). De har en falsk tillid og er dovne. Til dem gælder Paulus’ formaning (Gal 5:13). Disse mennesker skal drives frem med love, formaninger og belæring.
- 3) Der er mennesker, som altid er parat til at synde. Disse skal tvinges og hæmmes af verdslige love, og hvis ikke det hjælper, må de henrettes med øvrighedens sværd jf. Rom 13:3f.
- 4) Den sidste gruppe mennesker er egensindige og barnagtige. Deres evner er svage, og de forstår næppe meget af tro og åndeligt liv. Sådanne mennesker kan lokkes til noget godt med ydre tiltag, men det får dem ikke til at kunne klare åndelig fast føde.¹⁰⁹

Luther bruger mest spalteplass på det første bud, men også en del plads på det andet og tredje bud. Luther fastholder opdelingen i Moses’ første tavle med tre bud og Moses anden tavle med 7

98. Luther, “Om de gode gerninger”, 157.

99. Luther, “Om de gode gerninger”, 159.

100. Luther, “Om de gode gerninger”, 168.

101. Luther, “Om de gode gerninger”, 195.

102. Luther, “Om de gode gerninger”, 189, 197.

103. Luther, “Om de gode gerninger”, 213.

104. Luther, “Om de gode gerninger”, 160.

105. Luther, “Om de gode gerninger”, 160.

106. Luther, “Om de gode gerninger”, 161.

107. Luther, “Om de gode gerninger”, 163.

108. Luther, “Om de gode gerninger”, 165.

109. Luther, “Om de gode gerninger”, 166.

bud.¹¹⁰ Det fjerde bud fylder meget i forhold til de sidste seks bud. Det skyldes, at Luther udlægger det fjerde bud meget bredt, så det gælder ikke blot forældre-børn-forholdet, men ethvert forhold mellem overordnede og underordnede. Det er ikke blot ensidig underordning, idet Luther udtrykkeligt skriver, at når forældre er naragtige, så de opdrager børn verdsligt, så skal børnene ikke være lydige, men i henhold til de tre første bud agte Gud højere end forældrene.¹¹¹ Når det gælder verdslige myndigheder, så er der meget svigt og embedsforsømmelse, og blandt de kirkelige myndigheder er der også tale om fejlgreb, når de påbyder faste for syge og gravide. Begrundelsen er, at man skal adlyde Gud mere end mennesker jf. ApG 5:29.¹¹²

Skriftet understreger De ti Buds afgørende betydning.

Luthers *En kort form af de ti bud* 1520

Luther var klar over, at når han insisterede på, at troen alene retfærdiggør et kristen menneske for Gud, ville det kunne misforstås. Han var også klar over, at lange teologiske udredninger var godt for kloge hoveder, men for det jævne lægfolk skulle det være elementære fremstillinger, der kunne gøre gavn. Allerede i 1520 skrev Luther en mindre bog, som ville være udbredt og berømt, hvis ikke Luther senere havde skrevet *Den lille katekismus* og *Den store katekismus*. Den mindre bog, som Luther skrev i 1520, har den lange titel: “Kurze Form die zehen Gebote, Glauben und Vater Unser zu betrachten”.¹¹³ Bogen blev oversat til dansk og udgivet i 1524 og fik stor udbredelse efter datidens målestok, og den blev kendt som Luthers bedebog, fordi Luther selv i forordet kalder den det. Den skulle være erstatning for de katolske bøger, der hidtil var udbredt, og som Luther karakteriserede som overtroiske.¹¹⁴ *Den lille katekismus* blev en del af Den danske Folkekirkes bekendelsesskrifter, og både *Den lille katekismus* og *Den store katekismus* blev en del af den samlede lutherske lærefremstilling; Konkordiebogen. Luthers lille skrift fra 1520 har derfor levet en tilbagetrukket tilværelse, men den blev udgivet på dansk i 1934 på 31 sider med titlen: *En kort form af de ti bud, en kort form af tro, en kort form for Herrens bøn*.¹¹⁵

Luthers lille bog fra 1520 er nyoversat til dansk af Richard Riis og er som sådan tilgængelig.¹¹⁶ I denne sammenhæng er det interessant at se, hvad Luther siger i denne lille bog vedrørende de emner, der er til drøftelse. I Luthers gennemgang af De ti Bud, troens tre artikler og Fadervor fremgår det, at De ti Bud skal være et spejl, som den enfoldige kristne skal holde frem for sig, erkende sine synder og bede Fadervor. Den enfoldige kristne skal erkende, at han er en synder og et ondt menneske, men han skal også tro på den nådige Gud, der forklares i troens artikler. Mennesket må erkende sin sygdom, og “finde lægemidlet, nåden, som hjælper ham med at blive from, så han kan holde budene;

110. Luther, “Om de gode gerninger”, 185, 209-210.

111. Luther, “Om de gode gerninger”, 213.

112. Luther, “Om de gode gerninger”, 227.

113. Martin Luther, “Kurze Form die zehen Gebote, Glauben und Vater Unser zu betrachten” jf.

https://www.glaubensstimme.de/doku.php?id=autoren:l:luther:k:martin_luther_-_kurze_form [Læst 2020-06-08].

114. C. T. Engelstoft, “Paulus Eliæ, en biografisk Skildring fra den danske Reformationstid”, *Nyt Historisk Tidsskrift* udgivet af den danske historiske Forening, redigeret C. Molbech, bind 2, København 1848, 92.

115.

https://translate.google.com/translate?hl=da&sl=de&u=https://books.google.com/books/about/Eine_kurze_Form_der_Zehn_Gebote_eine_kur.html%3Fid%3Dt-yhHAAACAAJ&prev=search [Læst 2020-06-08].

116. Indledningen og gennemgangen af De ti bud er oversat jf. <http://www.martinluther.dk/gebet20.html> Gennemgangen af troen er oversat jf. <http://www.martinluther.dk/gebet20b.html> [Læst 2020-06-08].

den viser ham også Gud og hans barmhjertighed, vist os og tilbudt os i Kristus”.¹¹⁷ Luther mener ikke, at den enfoldige kristne kan blive syndfri eller fejlfri ved at holde budene, men hans udsagn om, at den enfoldige kristen kan blive from og holde budene, indebærer, at den kristne er forandret efter, at troen kommer til. Grundproblemet er, at “Begyndelsen til al synd er egenkærligheden eller selvkærligheden”. Koden til at forstå De ti Bud er gudsfrygt og kærlighed i den rette tro, og derfor påbyder budene ikke andet end kærlighed, og budene forbyder ikke andet end det, som er imod kærligheden. Ligeledes opfyldes budene ikke ved andet end kærligheden, og overtrædes ikke ved andet end kærligheden.¹¹⁸ Den kærlighed og gudsfrygt, der udspringer af den rette tro, er fortegnet for alt, hvad den kristne gør. Luther drager ikke den slutning, at så kan man kun tale om kærligheden og glemme alt om konkret vejledning. Tværtimod er Luthers udlægning af De ti Bud meget konkrete. Han mener, at Den gyldne Regel i påbudsversionen (Matt 7:12) er en sammenfatning af loven og profeterne, og ingen ønsker at blive behandlet dårligt af andre, derfor skal man handle godt mod dem. Han konkretiserer: “Ingen vil tåle ulydighed, vrede, ukyskhed hos sin kone, berøvelse af sine goder, løgn, bedrag, bagtalelse; men ønsker at finde kærlighed og venskab, tak og hjælp, sandhed og troskab hos sin næste. Men alt dette påbyder de ti bud”.¹¹⁹ Det er ikke sådan, at man kan sammenfatte etikken i Den gyldne Regel og næstekærlighedsbuddet og så glemme alt om De ti Bud, som nogle har gjort i nyere tider.¹²⁰

I udlægningen af det tredje bud, som positivt fordrer, at personen bereder sig til Gud, søger nåden gennem bønner, messer, evangeliet og sakramenterne, kræves en åndeligt fattig sjæl, der ofrer alt sit eget til Gud for at tilhøre ham.¹²¹ Negativt fordrer buddet, hvis ikke Gud dyrkes, så sker der overtrædelse af buddet for den, der i stedet “æder, drikker, danser, driver lediggang og ukyskhed”.¹²² Buddet har en åndelig hensigt, og det er ikke kun opfyldelse eller overtrædelse, der ligger Luther på sinde og hykleriet, der ligger mellem overholdelse og overtrædelse. Hykleriet viser sig hos den, “der ikke beder, ikke betænker Kristi lidelser, ikke angrer sin synd og begærer nåde, altså kun i det ydre holder helligdag med klæder, spise og gebærder”,¹²³ for Gud æres kun ved både indre og ydre overholdelse af buddet.

Det er interessant, at Luther skriver, at det kristne menneske har en ond tilbøjelighed, som først forsvinder, når kødet dør, og den kristne bliver skabt på ny.¹²⁴ Den kristne må gennem den sjette bøn i Fadervor, led os ikke ind i fristelse, bede om hjælp til at ihjelslå kødets onde tilbøjelighed til ukyskhed og alle dets begæringer og ophidselser, så den kristne ikke giver sin tilslutning og efterfølger nogen af dets anfægtelser.¹²⁵ Samme bøn må bedes som en hjælp til fortsat at afsige og forsvare det, der allerede i dåben er sagt farvel til nemlig verdens løgn og bedrag og verdens forjættelser og utroskab.¹²⁶

Luther forholder sig til den tradition med de syv dødssynder, der blev opbygget tidligere i

117. <http://www.martinluther.dk/gebet20.html> side 3 af 13 [Læst 2020-06-08].

118. <http://www.martinluther.dk/gebet20.html> side 10 af 13 [Læst 2020-06-08].

119. <http://www.martinluther.dk/gebet20.html> side 5 af 13 [Læst 2020-06-08].

120. K. E. Løgstrup, “Gælder de ti bud stadigvæk?”, *Højskolebladet* 18, 5. maj 1961, 267-271.

121. <http://www.martinluther.dk/gebet20.html> side 11 af 13 [Læst 2020-06-08].

122. <http://www.martinluther.dk/gebet20.html> side 7 af 13 [Læst 2020-06-08].

123. <http://www.martinluther.dk/gebet20.html> side 7 af 13 [Læst 2020-06-08].

124. <http://www.martinluther.dk/gebet20.html> side 10 af 13 [Læst 2020-06-08].

125. <http://www.martinluther.dk/gebet20b.html> side 13 af 15 [Læst 2020-06-08].

126. <http://www.martinluther.dk/gebet20b.html> side 14 af 15 [Læst 2020-06-08].

historien, efter at Markion havde nedbrudt troen på, at De ti Bud kunne bruges, fordi de havde et jødisk udspring. Luther placerer de syv dødssynder sådan: Hovmod anbringes i det første og det andet bud. Ukyskhed i det sjette bud, vrede og misundelse i det femte bud, overforbrug i det sjette bud, dovenskab i det tredje bud og gerrighed i alle budene.¹²⁷

Dette skrift er også en understregning af De ti Buds store betydning.

Luthers principielle redegørelse for GT og Moseloven, 1523

I fortalerne til de bibelske skrifter fra 1523 behandler Luther Mosebøgerne.¹²⁸ Luther indleder med at distancere sig fra de mennesker, som agter GT ringe. GT rummer nemlig Kristus. GT er det svøb og den krybbe, som Kristus ligger i, skriver Luther metaforisk. GT er både en lovbog og en nådebog. Funktionen som nådebog handler om løfterne om den kommende Kristus. Funktionen som lovbog består i, at GTs hovedsag er at lære lov, så det bliver tydeligt, hvad synd er, og hvad godt, der kræves.¹²⁹ Men det er ikke kun lovbog, for Femte Mosebog handler om troen og kærligheden. Den viser fra begyndelsen og frem til kapitel 20, hvad der ødelægger troen, og resten viser, hvad der ødelægger kærligheden. Moses lærer, hvordan man frygter og elsker Gud.

Bemærkelsesværdigt er, at Luther mener, at der er tre slags love i Mosebøgerne. Den ene type love er de love, der handler om timelige ting, verdslige love, der skal begrænse ondskaben. Den anden slags love handler om gudstjenestens ydre form. De to nævnte lovtyper svarer til juridiske og ceremonielle love. Den tredje slags love er på et højere niveau end de to førstnævnte.¹³⁰ Gudstjenesten skal være underordnet "Loven om Troen og om Kærligheden, således, at Troen og Kærligheden maa og skal være Maalestok for alle love. De andre love skal kun have gyldighed, hvor de virker saaledes, at de ikke strider mod Troen og Kærligheden; men kommer de i Modstrid med Troen og Kærligheden, da skal de være helt ugyldige".¹³¹ Det er interessant, at Luther her i 1523 i sin principielle redegørelse for GT udtrykkeligt tilslutter sig sondringen mellem juridiske, ceremonielle love og moralsk lov. Det er også bemærkelsesværdigt, at han i den citerede sekvens angiver et tolkningsprincip, som indikerer, at de juridiske og ceremonielle love kun havde gyldighed i GTs tidsalder. De kommer i modstrid med den endelige åbenbaring af troen og kærligheden, der er givet i NT. Troen og kærligheden er tolkningsnøgle i 1523. Af GT fremgår, at konger, præster og profeter forholder sig frit til disse love, når de stred mod troen og kærligheden. Det er samme årsag til, at Kristus giver lov til at bryde sabbatten (Matt 12:11). Luther stiller spørgsmålet, som han måske er blevet mødt med, hvorfor Moses ikke har stillet de tre lovtyper op imod hinanden? Svaret er, at i virkelighedens verden er forholdene blandet, og derfor er lovene også blandet hos Moses. Moses' egentlige formål er, at åbenbare synden ved loven, hvad man skal gøre, og hvad man skal undlade. Men loven giver ikke kraft og evne til at leve det ud. Derfor fremprovokerer loven menneskets synd. Guds lov er nødvendig, for hvor den ikke er, dér er mennesket ramt af fornuftens blindhed.¹³²

Luther reflekterer i 1523 og forklarer, at De ti Bud står i forhold til ceremonilovene for det levitiske

127. <http://www.martinluther.dk/gebet20.html> side 10 af 13 [Læst 2020-06-08].

128. Martin Luther, "Fortale til Det gamle Testamente" i *Luthers Skrifter i Udvalg*, Bind III, (Århus: Aros 1980), 13-29.

129. Luther, "Fortale til Det gamle Testamente", 15.

130. Mogens Müller gengiver korrekt, at der er tre slags love i Luthers redegørelse, (Mogens Müller, *Kirken, teologien og Det gamle Testamente*, (Frederiksberg: Eksistensen 2019), 15-26.

131. Luther, "Fortale til Det gamle Testamente", 18-19.

132. Luther, "Fortale til Det gamle Testamente", 21.

præsteskab, der havde gyldighed i den gamle pagts tid. “Men de ti bud kan ikke paa den maade afskaffes; thi synden er der, om ogsaa Budene ikke var der”.¹³³ De ti Bud er en grundstruktur, som Luther omtaler: “Guds lov er god og ret”, og “Guds gode lov”.¹³⁴ Luther forklarer ogsaa forholdet mellem troen og kærlighedens liv, naar han skriver: “Hvor nu Kristus kommer, dér ophører Loven, især den levitiske, som gør Synd af det, der ikke i sig selv er synd, som allerede sagt. Saa ophører ogsaa de ti Bud – ikke saaledes, at man ikke skal holde dem eller opfylde dem; men Moses’ Embede i dem hører op, saa det ikke længer bruger de ti Bud til at gøre Synden stærk, og Synden ikke mere er Dødens Brodd; thi nu er Synden tilgivet ved Kristus”.¹³⁵ Her sonderer Luther mellem loven i dens åndelige brug (*usus theologicus*), at være tugtemester til Kristus, og den anden betydning, at man, naar synden er tilgivet, stadig skal holde og opfylde loven for at leve kærlighedens liv. Den anden betydning er i den senere tradition kaldt lovens tredje brug. Luther anvender ikke selv begrebet *tertius usus legis*, og mange Luthertolkere har afvist, at Luther lærer lovens tredje brug. Men i denne redegørelse findes indholdet af lovens tredje brug gemt i teksten. Lovens første brug blev nævnt tidligt gennem begrebet verdslige love.

Loven har ifølge Luther en hensigt, men mennesker er forskellige, og Luther gør rede for tre slags holdninger til loven blandt mennesker. Den første holdning er dem, som hører loven, men foragter den. De “fører et ryggesløst Levned, uden mindste Frygt”.¹³⁶ Den anden gruppe mennesker søger at opfylde loven ved egen kraft uden Guds nåde. De vil leve et udvortes helligt liv med udvortes lovlydighed, men det er hyklerisk. Når Luther skriver sådan, er det ikke, fordi han agter borgerlig retfærdighed ringe, men fordi lovens egentlige hensigt er at skabe syndserkendelse, så personer søger tilgivelse og trøst gennem evangeliet om Kristus. Den tredje gruppe mennesker er dem, der forstår loven, kender synden og sukker efter Kristus.

Der er ingen tvivl om, at Luthers introduktion til GT fra 1523 er en meget vigtig tekst, hvor Luther uprovokeret redegør for sit syn. Han skitserer de tre lovtyper, men tilføjer, at de er blandet hos Moses. Det er interessant, idet han dermed medgiver, at de forskellige lovtyper er strukturelt forskellige, og at man ud fra NT kan se deres forskellighed. Han angiver ogsaa, at moralloven er på højere niveau end ceremoniloven og de juridiske love, fordi det moralske liv har en specifik åndelig dimension, at skabe syndserkendelse med henblik på modtagelsen af evangeliet om Kristus. Det er ogsaa klargørende, at selvom loven ikke skal opfyldes med henblik på troen og frelsen, så skal den stadig overholdes og opfyldes med henblik på livet i kærlighed blandt de troende. Substantielt set er det en tilslutning til det saglige anliggende, som senere blev kaldt lovens tredje brug.

Luther forudsætter sondringen af lovtyper i sin *Store Galaterbrevskommentar* fra 1531, selv om han dér ikke personligt tilslutter sig sondringen. Han nævner, at Thomas Aquinas skelner mellem borgerlig ret, ceremonilov og morallov.¹³⁷ Moralloven er ophævet i retfærdiggørelsen, men en kristen er stadig under loven, fordi han er bærer af et syndig kød.¹³⁸ Luther har ændret mening fra 1523 til 1531, når det gælder tredelingen af lovene i Mosebøgerne. Hans redegørelse i 1523 er en velfunderet redegørelse, mens den korte sekvens fra 1531 blot er en sidebemærkning.

133. Luther, “Fortale til Det gamle Testamente”, 22.

134. Luther, “Fortale til Det gamle Testamente”, 23.

135. Luther, “Fortale til Det gamle Testamente”, 23.

136. Luther. “Fortale til Det gamle Testamente”, 23.

137. Martin Luther, *Store Galaterbrevskommentar II*, (København: Credo Forlag 1984), 191-195.

138. Luther, *Store Galaterbrevskommentar II*, 61-62.

Luther understreger i sin principielle redegørelse at De ti Bud er Guds gode lov der ikke kan ophæves i modsætning til ceremonilovene der er levitiske og som ikke længere har gyldighed. Luther rejser ikke tvivl om Moselovens plads i kanon og ej heller om den naturlige lov, men henholder sig til troen og kærligheden som tolkningsprincip for tolkningen af Moseloven.

Om lydighed mod den verdslige øvrighed, 1523

I 1523 udgav Luther et skrift *Om lydighed mod den verdslige øvrighed* til fyrsten Johan af Sachsen, om hvordan en kristen fyrste bør forholde sig til sine borgere. I det skrift kommer Luther ind på forhold, der berører Moseloven. Luther mener, at sværdets lov har eksisteret siden verdens skabelse. Kain havde dårlig samvittighed, da han havde slået sin bror Abel ihjel. Så sværdets lov indebærer, at en morder er skyldig til døden. Det blev sagt til Noa (1 Mos 9:6) og stadfæstes af Moseloven med princippet liv for liv (2 Mos 21:14) og af Jesus (Matt 26:52). Luther er overbevist om, at sværdets tjeneste er fra Gud til straf for det onde og værn om det gode.¹³⁹ I denne tankerække er der ikke forskel på GT og NT.

Luther kendte en anden tankerække, der begynder, hvor Kristus siger, at der er sagt noget til de gamle, men han selv siger noget andet, at man ikke skal gøre modstand (Matt 5:38-41) og man skal elske sine fjender (Matt 5:44). Paulus (Rom 12:19) og Peter (1 Pet 3:9) har samme tanke. Men disse ord bliver opfattet forkert af de skolastiske teologier, som Luther kalder sofister. De mener nemlig, at Kristus har ophævet Moseloven, og i stedet opdeler de den kristne lære i råd for fuldkomne og bud for ufuldkomne. De evangeliske råd (*consilia*) var først og fremmest udledt af Bjergprædikenen og udtrykte en slags munkefromhed, mens budene gjaldt mennesker i almindelighed.¹⁴⁰ Den opdeling er Luther uenig i, fordi den lagde op til, at når blot de ydre bud blev fulgt, så havde man opfyldt loven, og så kunne den fromme elite slide i klostrene med fuldkommenheden. Det reagerer Luther imod, idet han mener, at alle i udgangspunktet uden undtagelse er syndere og onde. Men hvor troen kommer til, bliver der forskel på troende og vantro mennesker. Kristi lære er ikke råd for fuldkomne, men et strengt krav til alle kristne uden undtagelse. Men der er få oprigtige kristne. Kristi lære betyder, at man ikke skal gøre modstand imod det onde i form af selvtægt. Men Moselovens øje for øje består, og det er øvrighedens opgave at bekæmpe og straffe det onde. Man skal ikke bruge sværdet i egen interesse, men kristne kan med god samvittighed være retstjenere, bøddler, jurister og udøve sin gerning for at tjene og beskytte næsten.¹⁴¹ Kristne skal tjene næsten i det jordiske liv med frimodighed. Kun hvis øvrigheden kræver noget, som Gud forbyder, skal man adlyde Gud mere end mennesker jf. *clausula Petri* (ApG 5:29). Den verdslige magt er gudvillet og legitim. Den skal imidlertid ikke blande sig i trossager.

Luther ville gerne vejlede den kristne fyrste Johan af Sachsen, hvordan han skal agere som kristen fyrste i verdslige sager. Han skal sætte sin lid til Gud. Næstekærligheden er grundlæggende. Det må derfor ikke være egoistiske interesser eller lyst til fornøjelser, der styrer fyrsten. Luther siger noget om de verdslige love, hvad skal være norm for dem. Det er ikke hverken Moseloven eller Bjergprædikenen, der skal være norm for den verdslige lovgivning. Derimod siger han: "Således skal

139. Martin Luther, "Om lydighed mod den verdslige øvrighed" i *Luthers Skrifter i Udvalg*, Bind IV, (Århus: Aros 1980), 161-162.

140. Luther, "Om lydighed mod den verdslige øvrighed", 162.

141. Luther, "Om lydighed mod den verdslige øvrighed", 175-177.

fornuften altid være over enhver lov og blive ved med at være højeste lov og herre over enhver lov”.¹⁴² Fyrsten skal udøve sin gerning på fire niveauer: 1) mod Gud med oprigtig tillid og inderlig bøn, 2) mod sine undersåtter med kærlighed og kristelig tjeneste, 3) mod sine rådgivere og stormænd med selvstændig bedømmelse og uafhængig vurdering, 4) mod lovovertrædere med besindig fasthed og strenghed. Dertil kommer, hvis landet bliver angrebet af en udefra kommende fjende, så er det efter Luthers opfattelse en kærlighedens gerning at slå hårdt ned mod fjenden for at beskytte landets borgere.¹⁴³

Ved afslutningen af sin forklaring understreger Luther, at kærlighedens lov er vigtigst. Men hvis der opstår en konflikt, og ingen af de to parter er kristne, eller den ene ikke vil lade sagen afgøre ved kærlighedens lov, så skal fyrsten gøre dem opmærksom på, at “de handler imod Gud og den naturlige lov, selv om de ud fra menneskers lov opnår den strenge, ubetingede afgørelse. For naturen lærer, ligesom kærligheden gør det, at jeg skal handle sådan, som jeg ønsker, at andre vil gøre mig”.¹⁴⁴ Luther mener, at kærlighedens lov og naturens lov er vidnesbyrd om det, der behager Gud. Derfor skal de skrevne love underordnes fornuften, som er udtryk for kærlighedens og naturens lov.

Det er muligt at stille uddybende spørgsmål til Luthers ræsonnement. Hvis der er en konflikt mellem en ikke-kristen, der handler uretfærdigt, og en kristen, der ønsker retfærdig behandling, så er det ud fra Luthers ræsonnement fyrstens opgave at påpege, at den, som handler uretfærdigt og imod Guds bud, virkelig handler imod Gud og næstekærligheden, og skal rette op på sin uretfærdighed og for fremtiden skal handle retfærdigt. Ingen ønsker nemlig ifølge Den gyldne Regel, at andre skal handle uretfærdigt imod en selv, så den uretfærdige skal handle retfærdigt, fordi han ikke ønsker, at andre skal handle uretfærdigt imod ham selv. Den gyldne Regel er fremsat i Bjergprædikenen (Matt 7:12), og det er bemærkelsesværdigt, idet ingen ønsker, at der skal begås uret imod én selv. Derfor kan uret aldrig legitimeres, hvis en fyrste skal dømme i overensstemmelse med Den gyldne Regel. Men uret skal altid behandles med fasthed og strenghed af magthavere.

I skriftet *Om lydighed mod den verdslige øvrighed* fra 1523 indfører Luther tanken om, at fornuften skal være over enhver lov. Det er en indirekte nedgradering af Moseloven. Alle mennesker har naturens lov og kristen har tillige kærlighedens lov. Luther gør op med skolastikernes sondring mellem bud for almindelige mennesker og evangeliske råd for de særligt kristne. Det viser at Luther udvikler sine egne opfattelse i polemik mod andre, således at hans eget synspunkt er en reaktion på modstanderne.

Sondringen mellem åndeligt og verdsligt får konsekvenser, idet kærligheden stadig er tolkningsprincip for kristne, men fornuften er ifølge Luther et generelt tolkningsprincip for alle mennesker i verdslige spørgsmål.

Luthers salme om De ti Bud, 1524.

Luther skrev to salmer over De ti Bud. Salmen *Dies sind die heiligen zehn Gebot* er skrevet i 1524, mens man ikke kender oprindelsesåret for salmen *Mensch, willst du leben seliglich*. Den førstnævnte salme bærer præg af sit udgangspunkt i åbenbaringen af De ti Bud til Moses på Sinai Bjerg, mens den anden forudsætter, at Jesus er den rette fortolker af Guds bud, for den tager udgangspunkt i svaret,

142. Luther, “Om lydighed mod den verdslige øvrighed”, 190.

143. Luther, “Om lydighed mod den verdslige øvrighed”, 196-197.

144. Luther, “Om lydighed mod den verdslige øvrighed”, 198.

som Jesus gav den unge mand: Vil du gå ind til livet, så hold budene” (Matt 19:16-22).¹⁴⁵

Salmerne er ikke udbredt i nyere tid i Danmark. Den førstnævnte salme har været udgivet i 1800-tallet.¹⁴⁶ Det er en oversættelse, hvor sidste linje ikke er taget med. Salmen gengives her i nyere dansk oversættelse.¹⁴⁷

1. Dette er de hellige ti bud.
Som os har givet vor Herre Gud
Ved Moses sin trofaste tjener,
På Sinai bjerg.
Herre forbarm dig!
2. Din Herre og Gud er alene jeg,
til andre guder forvild dig ej.
mig skal du elske af hjertens grund
og stole på mig til din sidste stund.
Herre forbarm dig!
3. Du må ikke bruge til vanære
Herren din Guds navn,
ej prise noget som godt og ret,
når jeg ej så måtte kalde det.
Herre forbarm dig!
4. Den syvende dag skal du hellige,
så du og dit hus får hvile;
dit arbejde skal du lade ligge,
så Gud kan gøre sit værk i dig.
Herre forbarm dig!
5. Din fader og din moder,
skal du ære og adlyde;
din hånd dem tjene, hvor den kan
på jorden du da længe leve skal.
Herre forbarm dig!
6. Slå ingen ihjel i vrede,
ikke hade eller hævne dig selv,
bevar et fromt og tålmodigt sind,
gør også vel imod fjenden din,
Herre forbarm dig!
7. Dit ægteskab skal bevares rent,
i dit hjerte også ligeså,
kysk skal du leve livet

145. Frédríc Cleve, “Luthers psalmer om de tio buden och deras reception I Finland”, i Sven-Åke Selander & Karl-Johan Hansson (red.), *Martin Luthers psalmer i de nordiska folkens liv*, (Lund: Arcus 2008), 280-282.

146. J P Mynster, *Dr. Morten Luthers leveregler for menige Christne*, (Kjøbenhavn: Jacob Erslevs Forlag 1882 (Femte Oplag)), 5-6.

147. Det er Finn Andersens oversættelse fra <http://online.pubhtml5.com/hyyu/hwwd/#p=14> [Læst 2022-08-23].

- med tugt og mådehold fin,
Herre forbarm dig!
8. Stjæl hverken penge eller ting
med åger ingen skade,
med oplad hånden, giv hvor du kan
til de fattige i dit land.
Herre forbarm dig!
9. Falsk vidne aldrig du være må,
og ingen tid lyve næsten på;
er han uskyldig, da frelse du ham,
men har han syndet, da dølg hans skam.
Herre forbarm dig!
10. Til næstens bolig ej stå din hu,
ej heller hans hustru begære du,
men ønske ham alt godt,
som du selv ønske vil.
Herre forbarm dig!
11. Se! alle de bud, o menneske,
blev givet, at du klart din synd skal se,
og lære deraf, at vandre for Gud
og leve fromt og holde hans bud.
Herre forbarm dig!
12. Dertil os hjælpe Herren Jesu Krist,
som er blevet vor forsoner,
gerningerne er intet værd,
fortjener blot Guds vrede
Herre forbarm dig!

Luthers korte salme over De ti Bud¹⁴⁸ gengives her i nyere dansk oversættelse.¹⁴⁹

1. Om du vil leve saligt
og blive hos Gud i evighed,
da skal du holde de ti bud,
som os har givet vor Gud
Forbarm dig Herre!
2. Din Herre og Gud alene jeg,
til andre guder forvild dig ej;
men mig skal du tro af hjertens grund
mit eget rige skal du være.
Forbarm dig Herre!

148. Den blev udgivet i 1862 på tysk <https://hymnary.org/hymn/KGEL1862/181> [Læst 2020-03-05].

149. Det er Finn Andersens oversættelse fra <https://online.pubhtml5.com/hyyu/hwwd/#p=34> [Læst 2022-08-23].

3. Du skal ære mit navn,
kalde på mig i nøden
sabbatten skal du hellige mig,
at jeg kan gøre mit værk i dig.
Forbarm dig Herre!
4. Næst mig din fader og moder,
skal du være dem lydige,
slå ingen ihjel og vær ikke vred,
hold dit ægteskab rent.
Forbarm dig Herre!
5. Stjæl ej, hvad næstens er,
vidn ikke falsk mod nogen
hans liv må du ikke begære,
men und ham alt godt.
Forbarm dig Herre!

Den lange salme har et vers for hver af de ti bud, mens den korte salme har et vers for hver af de to første bud, og de følgende bud er reduceret til blot at fylde en strofe. Begge salmer vidner om, at Luther agtede De ti Bud højt. De kan afsløre synden og vejlede til et gudvelbehageligt liv. Begge samler værdsætter på en elementær måde De ti Bud ligesom bedebogen fra 1520.

Luthers stridsskrifter hvor Moseloven inddrages, 1525, I

I 1525 skrev Luther en sermon *Om den kristnes forhold til Mose lov*.¹⁵⁰ Skriftet er ikke en saglig redegørelse, som man kunne forvente efter titlen, men et meget polemisk skrift, der blev fremprovokeret af en af bondeoprørets ledere Thomas Müntzer. Denne blev henrettet i maj 1525. Luther holdt d. 27. august 1525 en forelæsning om Moseloven på baggrund af Müntzers tolkning af denne. Det er en kort sermon, hvor Luther har to positive anliggender om Moseloven. Den viser for det første Guds forjættelser og løfter om Kristus.¹⁵¹ For det andet viser den smukke eksempler på tro, kærlighed og korsk hos de kære fædre.¹⁵² Disse to anliggender genkendes dels som typologisk tolkning og dels som en symbolsk tolkning, hvor de troendes liv kan forme sig. Luther er afvisende til en normativ tolkning af Moseloven. "Moseloven angår jøderne, os binder den ikke længere".¹⁵³ Luther understreger tydeligt: "Moses angår os ikke".¹⁵⁴ Hans holdning er klar: "Derfor vil vi hverken holde Moseloven eller anerkende den. Moses er død, hans regimente var forbi, da Kristus kom. Derfor er lovens tjeneste nu slut".¹⁵⁵ "Vi vil godt anse Moses for en lærer, men vor lovgiver er han ikke, medmindre han stemmer overens med Ny Testamente og den naturlige lov".¹⁵⁶ Det er interessant, at Luther her opererer med tre størrelser, som han sætter i et hierarkisk forhold til hinanden. Moseloven

150. Martin Luther, "Om den kristnes forhold til Mose lov", i *Troen og livet*, Martin Luther Skrifter i Udvalg, (København: Credo Forlag 1992), 23-39.

151. Luther, "Om den kristnes forhold til Mose lov", 31-36

152. Luther, "Om den kristnes forhold til Mose lov", 36-37.

153. Luther, "Om den kristnes forhold til Mose lov", 26.

154. Luther, "Om den kristnes forhold til Mose lov", 27.

155. Luther, "Om den kristnes forhold til Mose lov", 27.

156. Luther, "Om den kristnes forhold til Mose lov", 27.

er lavest i hierarkiet. Den naturlige lov og NT er højere i hierarkiet. Det er de to størrelser, der er bedømmelseskriteriet på, hvad der er lærdom hos Moses. Luther forklarer, at flere sager er indlysende ifølge den naturlige lov, at der findes en Gud, at man ikke må bryde ægteskabet, og at man ikke må stjæle, alt dette står “af naturen i deres hjerter”, mener Luther. Her tilkendegiver Luther, at den filosofiske konstruktion, som kaldes naturloven (*lex naturalis*), er tydelig og klar. Luther skriver: “Naturen lærer, at man skal påkalde Gud. Det viser hedningerne. For der har aldrig været nogen hedning, som ikke har påkaldt sine afguder, selvom de ikke har kendt den sande Gud, lige så lidt som jøderne”.¹⁵⁷ Jøderne fik det privilegium, at de modtog Moseloven, “Hedningerne derimod har loven skrevet i deres hjerter”.¹⁵⁸ “Det hører derfor naturen til at ære Gud, ikke at stjæle, ikke at bryde ægteskabet, ikke at sige falsk vidnesbyrd, ikke at slå ihjel. Moses kom altså ikke med noget nyt”.¹⁵⁹ Moseloven er jødernes “Sachsenspiegel”.¹⁶⁰ Luthers synspunkt kan næppe udtrykkes klarere: “Loven er død og forbi”.¹⁶¹ Luther har et trumfkort, som han spiller ud. Hans påstand er nemlig, at det tredje bud, hverken angår hedninger eller kristne. NT, som hos Luther er den højeste autoritet af de tre størrelser, skulle angiveligt have ophævet sabbatten. Det skulle være Paulus, der havde gjort det, uden at noget skriftord af Paulus nævnes. I stedet nævner Luther Esajas 66:23, som ifølge Luther skulle betyde: “Der skal ikke være forskel på dagene” og “Alle dage er lige”.¹⁶²

Selv om Luther anerkender en typologisk og en symbolsk tolkning af Moseloven, så er Luther meget afvisende til, at Moseloven kan bruges af kristne, for den angår kun jøderne. Han forholder sig selektivt til Moseloven.

Der er flere fejl og selvmodsigelser indbygget i Luthers ræsonnement. Det er ikke holdbart at anføre Esajas 66:23 som argument, for det skriftord er en profeti om tiden i den evige salighed, efter at Gud har nyskabt himmel og jord. Det er ej heller sandt, at de første kristne betragtede alle dage lige. De var meget bevidst om at fejre Herrens dag, den dag i ugen, hvor Jesus stod ud af graven påskemorgen, og hvor Helligånden blev udgydt pinsedag.¹⁶³

Hovedproblemet illustreres af Thestrup Pedersen, der mener, at netop Luthers *Den lille katekismus* og *Den store katekismus* og skriftet *Om de gode gerninger* understreger dekalogens fremtrædende plads, “fordi naturloven aldrig i noget folk er blevet formuleret så godt i den positive ret som hos Moses, ligesom der i øvrigt i den mosaiske lovgivning er adskillige udmærkede etiske eksempler”.¹⁶⁴ Det er bemærkelsesværdigt, at Luther dels henter en instans udefra til at bedømme Skriften, og dels at han tolker lovgivningen som udtryk for naturlig åbenbaring i strid med teksternes umiddelbare ordlyd. De giver indtryk af, at Moses fik en særlig åbenbaring fra Gud: “Herren sagde til Moses: ...” (2 Mos 20:22). Det var ikke blot ceremonilove, men teksterne udtrykker også, at Gud gav Moses juridiske love: “Dette er de retsregler, du skal fremlægge for dem:” (2 Mos 21:1). Teksterne fremtræder også, som om De ti Bud var en særlig åbenbaring og ikke blot noget, som kom som en

157. Luther, “Om den kristnes forhold til Mose lov”, 30.

158. Luther, “Om den kristnes forhold til Mose lov”, 31.

159. Luther, “Om den kristnes forhold til Mose lov”, 30.

160. Luther, “Om den kristnes forhold til Mose lov”, 28.

161. Luther, “Om den kristnes forhold til Mose lov”, 28.

162. Luther, “Om den kristnes forhold til Mose lov”, 28.

163. “De tolv apostles lære” (Didaché) i Ernst Baasland og Reidar Hvalvik (red.), *De apostolske fedre*, (Oslo: Luther Forlag 1984), 25, 28.

164. E. Thestrup Pedersen, *Luther som skriftfortolker: En studie i Luthers skriftsyn hermeneutik og eksegesi*, (København: Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck 1959), 250.

formulering af, hvad der var naturligt: “Moses begav sig så ned fra bjerget med Vidnesbyrdets to tavler i hænderne; der var skrevet på begge sider af tavlerne, både forpå og bagpå. Tavlerne var Guds eget værk, og skriften var Guds egen skrift, mejslet i tavlerne” (2 Mos 32:15-16).

Det er uproblematisk at Luther vil lade NT være målestok for Moseloven, men på Luthers egne præmisser er det problematisk at sætte den naturlige lov over Moseloven.

Der er skrifter, hvor Luther udtaler sig meget negativt til den naturlige lovs muligheder. Et eksempel er, når Luther mener, at mennesket har tre lyslag, det naturlige lys, nådens lys og herlighedens lys.¹⁶⁵ Om livet i det naturlige lys skriver Luther: “I den naturlige skabnings lys er det en uløselig knude, at *det* skal være retfærdighed, at den gode er bedrøvet, og den onde har det godt. Men den knude løser Nådens lys”.¹⁶⁶ Luther bekender i den sammenhæng åbent, at det naturlige lys ikke er til meget gavn. Faktisk rummer naturens lys en modsigelse, at det skal være retfærdighed, men at det ikke er retfærdighed. Giver sådanne udsagn basis for at opstille en kristen etik med normer ud fra naturens lov? Nej, men det viser behovet for en normativ etik opstillet under et skarpere lys fra Skriften.

Et andet sted sonderer Luther mellem to slags kendskab til Gud, nemlig det man har betegnet almen åbenbaring og særlig åbenbaring. Om det almene kendskab til Gud siger Luther, at mennesker ved, at der er en Gud, der har skabt himmel og jord, “men hvad han vil og ikke vil, det véd de ikke. For der står skrevet: “der er ingen der forstår Gud” (Rom 3:11), det vil sige: ingen kender Guds vilje. Og hvad nytter det at vide, at der er en gud, når du dog ikke kender til, hvad der er hans vilje med henblik på dig? Når det gælder dette, har de kun gisninger og gætterier”.¹⁶⁷ Luther nævner umiddelbart derefter tre eksempler, hvordan menneskers gætterier og gisninger leder dem på afveje: 1) Jøderne, når de forestiller sig, at de dyrker Gud efter Moselovens forskrifter. 2) Tyrkerne, når de holder Koranen. 3) Munkene, der gør, hvad han har erkendt. Efter Luthers overbevisning tager alle fejl og er tåbelige ifølge Rom 1:21. Luther er helt afvisende til, at den naturlige åbenbaring af Gud, som Paulus udtrykker i Rom 1, kan føre til ret gudsyndelse eller ret forståelse af Guds vilje. Luther mener, at sætningen “Der er en Gud” konsekvent fører til afgudsyndelse. Det er hjertets egne “drømmefantasier”, der leder vild.¹⁶⁸ Når Luther i *Om den kristnes forhold til Mose lov* tilkendegiver, at *lex naturalis* er klar, står det i kontrast til hans opfattelse af de manglende virkninger af *lex naturalis*.

Thestrup Pedersen har set problemet med forholdet mellem den naturlige åbenbaring og den naturlige Guds erkendelse hos Luther. Forudsætningen er, at der er en naturlig åbenbaring. Men Luther er enig med Paulus i, at den ikke fører til ret gudsyndelse. Thestrup Pedersens beskrivelse af Luthers position er: “Den naturlige Gudserkendelse viser sig i virkeligheden at være komplet værdiløs, ja den fører langt bort fra den sande Gud”. Det skyldes, at den menneskelige gudsyndelse aldrig er neutral, enten dyrkes Gud eller en afgud.¹⁶⁹ Det er derfor selvmodsigende, når Luther hævder, at *lex naturalis* siger, at man skal tilbede Gud, og begrunder det med, at mennesker dyrker afguder. Den begrundelse er netop et argument, der understreger, at *lex naturalis* ikke er effektiv. *Lex naturalis* findes som en uskreven lov og hvert menneske skal afkode denne lov individuelt, men

165. Martin Luther, *Om den trælboundne vilje*, (Århus: Aros 1983), 370.

166. Luther, *Om den trælboundne vilje*, 370.

167. Martin Luther, *Store Galaterbrevskommentar II*, (København: Credo 1984), 132.

168. Luther, *Store Galaterbrevskommentar II*, 133.

169. E. Thestrup Pedersen, “Luthers Lære om Gudserkendelsen”, *Dansk Teologisk Tidsskrift* 1941, 68-69.

mennesker har en svækket afkodningsevne.

Det er problematisk, at Luther lader den naturlige lov være dommer over Moseloven. Den naturlige lov er en uskreven lov. Der er flere epistemologiske problemer knyttet til tanken om den naturlige lov. Ikke alle tilslutter sig tanken, og tillige er der modstridende tolkninger af, hvad den naturlige lov siger.

I 1525 bliver Luther provokeret til at afskrive Moselovens betydning for kristne. Isoleret set er formuleringerne problematiske, fordi de undergraver Moseloven som kanonisk tekst.

Luthers stridsskrifter hvor Moseloven inddrages, 1525, II

I 1525 skrev *Mod de himmelske profeter om billederne og nadveren*.¹⁷⁰ Det var skrevet som en del af opgøret med Karlstadt. I skriftet er der nogle gentagelser i forholdet til skriftet mod Müntzer. Skrifterne vil blive behandlet også med gentagelserne, så det fremgår, hvad der ligner, og hvad der er forskelligt i Luthers ytringer om Moseloven.

Luther var blevet vred, så han udtrykker sig på en måde, som ikke regner Moseloven højt. “Vi vil hverken se eller høre noget til Moses. Hvad siger I til det, kære sværmere? Vi siger videre, at alle sådanne Moses-lærere fornægter evangeliet, fordriver Kristus og ophæver hele Det Nye Testamente”.¹⁷¹ Det er en reaktion på, at Karlstadt øvede billedstorm med henvisning til Moseloven. Isoleret set er det et radikalt udsagn, der sætter Moseloven meget lavt i forhold til evangeliet, Kristus og NT. Luther skærper imidlertid problemstillingen. “Nu taler jeg som en kristen til kristne. Moses er nemlig givet til jødefolket alene og vedkommer ikke hedninger og kristne overhovedet”.¹⁷² Dette udsagn kan isoleret set betyde, at for Luther hører Mosebøgerne ikke med til den kristne bibel. Luther vil gerne lade sig overbevise om, at billedstorm er rigtigt, hvis Karlstadt kan bevise det ud fra evangeliet og NT, men hvis Karlstadt vil gøre de kristne til jøder, så reagerer Luther voldsomt. Luther begrunder det med udsagnet fra 1 Tim 1:9: “For den retfærdige (som, en kristen jo er) gælder ingen lov”.¹⁷³ Senere bibeloversættelser formulerer skriftordet anderledes. Endvidere anfører Luther ApG 15:10 og skriver: “Med dette udsagn ophæver Peter (akkurat som Paulus) hele Moses og alle hans lovbud for de kristnes vedkommende”.¹⁷⁴

Luthers udsagn rummer flere problematiske forhold. For det første er det udsagn, der problematiserer, at Mosebøgerne er med i den kristne bibel. For det andet er det en radikal antinomisme, at for de kristne gælder ingen lov. For det tredje er det en meget unuanceret påstand, at både Peter og Paulus ophæver “ophæver Moses og alle hans lovbud”. I 1523 var Luther afklaret med, at ni af De ti Bud var konstante i GT og NT. Nu lader Luther sig drive til at bruge en overdreven retorik og sige, at alle bud er ophævet. De radikale antinomister i 1530'erne brugte Luthers udsagn imod ham selv. Luthers formuleringer i 1525 forekommer retorisk overdrevne, for hvornår ophævede Peter og Paulus det første bud: “Jeg er Herren din Gud, som førte dig ud af Ægypten, af trællehuset. Du må ikke have andre guder end mig” (2 Mos 20:2-3)? Stadfæstede Jesus ikke dette bud, da han gjorde gældende: “Du skal elske Herren din Gud af hele dit hjerte og af hele din sjæl og af hele dit

170. Martin Luther, “Mod de himmelske profeter om billederne og nadveren”, i Martin Luther, *De overåndelige sværmere*, (København: Books om Demand GmbH 2018), 9-74.

171. Luther, “Mod de himmelske profeter om billederne og nadveren”, 22.

172. Luther, “Mod de himmelske profeter om billederne og nadveren”, 22.

173. Luther, “Mod de himmelske profeter om billederne og nadveren”, 22.

174. Luther, “Mod de himmelske profeter om billederne og nadveren”, 22-23.

sind. Det er det største og det første bud. Men der er et andet, som står lige med det: Du skal elske din næste som dig selv. På de to bud hviler hele loven og profeterne” (Matt 22:37-40)?

Luther reagerede imod Karlstadt ved at fortælle, at han godt kender opdelingen i “ceremonier og retsregler” og “Dekalogen”, “det vil sige De ti Bud”.¹⁷⁵ Efter den klassiske opfattelse er Dekalogen ikke ophævet, fordi den ikke rummer ceremonier og retsregler.¹⁷⁶ Ceremonilove og retsregler er ophævet ifølge NT. Luther medgiver, at det er en almindelig måde at skelne på, som er kendt fra traditionen, og i 1523 gav Luther det indtryk, at han var positivt stemt for tredelingen af lovene. Men det er med uforstand, mener Luther nu, hvor han er polemisk. Det er nemlig sådan, at det er De ti Bud eller rettere det første bud, at alt andet stof flyder ud og fylder hele Moseloven. Ligeledes er det fra budene om at adlyde forældre, ikke bryde ægteskabet, ikke slå ihjel, ikke stjæle eller aflægge falsk vidnesbyrd, at retsregler og regler for samfundslivet udgår.¹⁷⁷ Efter Luthers opfattelse er der ikke klare grænser mellem De ti Bud og retsreglerne og ceremonilovene i Mosebøgerne.

I De ti Bud er der “to ceremonielle bud”, nemlig billedforbuddet og sabbatsbuddet. Luther anfører Kol 2:16-17 og Gal 4:10-11 som bevis for, at sabbatsbuddet er ophævet. Luther nævner endvidere Esajas 66:23 som bevis for, at sabbatten er ophævet: “Sabbat skal følge på sabbat og nymåne på nymåne”.

Polemikken mod Karlstadt fører til, at Luther siger, at sabbatsbuddet er ophævet. Men sabbatsbuddet indeholder også et element af hvile. I forbifarten interesserer det ikke Luther. Hvis man vil holde sabbatsbuddet eller blot ét bud i Moseloven, så skal man holde dem alle.¹⁷⁸ Luther anfører Gal 5:3 til støtte for synspunktet, at den, der lader sig omskære, er forpligtet til at holde hele loven. Han nævner også Gal 6:13, at den, der lader sig omskære, ikke selv holder loven. Pointen hos Paulus er, at nogle betragtede omskærelsen som frelsesbetingelse. Det reagerede han kraftigt imod, og Luther reagerede på samme måde overfor Karlstadt. Det skal ikke vurderes, om det var fair overfor Karlstadt. Men hvis emnet er at overveje, hvordan man lever efter Guds gode vilje ud fra den overbevisning, at hele Bibelen hænger sammen, men skal læses grundigt for at forstås og fortolkes med ret metode, så giver Luther ikke svar. Luther vil udrydde enhver binding til bud i Moseloven, og han anfører Paulus ord i 1 Kor 7:19 “Omskærelse er ingenting”.¹⁷⁹ Den kritiske læser ser, at Paulus i sammenhængen skriver: “om man er omskåret eller ej betyder ikke noget, men derimod lydighed mod Guds bud” (1 Kor 7:19). Det er tydeligt, at Paulus ikke gør omskærelsen til frelsesbetingelse, ej heller til kriterium på et godt liv, men understreger i stedet “lydighed mod Guds bud”. Det står i spænding til Luthers brug af delcitatet. Det er nemlig med slet skjult ironi, at Luther overfor Karlstadt skriver: “For Guds bud skal man ikke holde for ligegyldige eller ingenting, som Moses siger i sin femte bog (5 Mos 5, 32f). Det gælder liv eller død”.¹⁸⁰ Også her kan man spørge, om Luther rammer sagen, for i det nævnte skriftord tales til Israel, for at de må vandre Guds vej, for at de må leve, og for at det må gå dem godt (5 Mos 5:31-33).

Luther svarer faktisk på spørgsmålet om, hvorvidt det første bud er ophævet. Men han

175. Luther, “Mod de himmelske profeter om billederne og nadveren”, 23.

176. Luther, “Mod de himmelske profeter om billederne og nadveren”, 23.

177. Luther, “Mod de himmelske profeter om billederne og nadveren”, 23.

178. Luther, “Mod de himmelske profeter om billederne og nadveren”, 24.

179. Luther, “Mod de himmelske profeter om billederne og nadveren”, 24.

180. Luther, “Mod de himmelske profeter om billederne og nadveren”, 25.

omformulerer buddet til, “at man skal have en Gud?”.¹⁸¹ Luther mener nemlig, at alle mennesker har en Gud eller en afgud. Men Luther skriver om “Moseloven i egenskab af Moselov. Det at have en Gud er nemlig ikke noget, Moseloven er alene om, det er også en naturlig lov, sådan som Paulus siger i Rom 1, 19flg”.¹⁸² Luther siger, at hedningerne også kender til at have en guddom. Derfor har de lavet guder og indrettet gudsdyrkelse. Luther nævner Rom 1:19-20 og skriver, at hedningerne dyrker afguder.

Også budene om ikke at slå ihjel, ikke bryde ægteskabet, ikke stjæle osv. er gyldige ifølge den naturlige lov, der er skrevet i ethvert menneskes hjerte. Luther henviser også til Den gyldne Regel i Matt 7:12 og anfører yderligere Rom 13:9 som støtte for, at der er sammenhæng mellem disse og den naturlige lov.¹⁸³

Luther ved godt, at mennesker dyrker afguder, slår ihjel, stjæler og lyver, og hans forklaring er: “Rigtignok blænder og besætter Djævelen hjerterne sådan, at de ikke kender loven til enhver tid, og derfor må man skrive den ned og forkynde den, indtil Gud giver det virkning og oplyser folk, sådan at de erfarer det, ordene siger i hjertet”.¹⁸⁴ Luther udtrykker, at der er en naturlig lov, som er klar, men at der er en væsentlig hindring for denne klare lov, så der ikke er nogen klar erkendelse af denne naturlige lov, med mindre “Gud giver det virkning”.¹⁸⁵ I dette skrift imod Karlstadt er Luther ikke helt så positiv til den naturlige lov som i skriftet mod Müntzer.

Den naturlige lov er almen i modsætning til Moseloven, der blev givet til jøderne. Moseloven er begrænset i gyldighedsområde til jøderne, ligesom Sachsenspiegel er begrænset i gyldighedsområde til tyskerne. Men på nogle punkter siger Moseloven noget, som er relevant. Luther skriver: “Der hvor Moseloven og den naturlige lov er et og det samme, der bliver loven stående og bliver ikke ophævet i det ydre, men blot på åndelig vis gennem troen, som på sin side ikke er andet end en opfyldelse af loven. Rom 3, 31”.¹⁸⁶ I Luthers teologi betyder det, at Kristus bor ved troen i de troendes hjerter, og som sådan er loven overflødig. Men det er blot en af de to sider, der hænger sammen. Den anden side er, at der er blivende synd i de kristne. Derfor er loven stadig nødvendig for kristne, for loven skal forkyndes til det syndige kød, der er udtryk for den blivende synd.

Luther giver enkle svar på vanskelige spørgsmål. Svarene er for simple. Den naturlige lov (*lex naturalis*) er en uskreven lov. Det er en filosofisk antagelse, at virkeligheden rummer en struktur, der kan afkodes af mennesker. Men hvorfra kender Luther indholdet af den naturlige lov? Han skriver jo selv, at Djævelen har forblindet mennesker, så de ikke forstår loven. Hvorfra kender Luther så selv den naturlige lov, siden han kan gøre den til målestok for Moseloven? Svaret i Luthers tekst er, at det sker, når “Gud giver det virkning”. Her er der ikke tale om en filosofisk udledning af indholdet af den naturlige lov, men derimod en “*theologia regenitorum*”, en teologisk erkendelse, hvor Guds ånd har gjort noget klart for en person, der er kristen.

Der er flere problemer indbygget i Luthers tænkning angående *lex naturalis*. Hvorfra kommer kriterierne for at bedømme, hvad der er den rigtige fortolkning af den naturlige lov? Der er næppe tvivl om, at for Luther er NT afgørende autoritet, men Luther gør ikke rede for, hvilken variant af den

181. Luther, “Mod de himmelske profeter om billederne og nadveren”, 27.

182. Luther, “Mod de himmelske profeter om billederne og nadveren”, 27.

183. Luther, “Mod de himmelske profeter om billederne og nadveren”, 27.

184. Luther, “Mod de himmelske profeter om billederne og nadveren”, 28.

185. Luther, “Mod de himmelske profeter om billederne og nadveren”, 28.

186. Luther, “Mod de himmelske profeter om billederne og nadveren”, 28.

naturlige som han støtter sig til.

Men hvorfor er De ti Bud trods alt så vigtige for Luther, at han vælger at lade en forklaring til dem indgå både i *Den lille katekismus* og *Den store katekismus*? Luther svarer: “Fordi den naturlige lov ingen andre steder er givet en så fin og god form som hos Moses?”.¹⁸⁷ Her er den naturlige lov gjort til en større autoritet end Moseloven i GT, som er en del af den kristne kirkes kanon. Luthers argumentation hænger ikke sammen. For ham er NT den store autoritet. Denne autoritet bliver ud fra Luthers tolkning brugt som legitimering af en filosofisk tradition, som derefter bliver dommer over den anden del af den bibelske kanon; GT.

Spørgsmålet til Luthers tolkning af den naturlige lovs samstemthed med Det første bud lyder: Hvor siger den naturlige lov, at det kun er en gud, der er den sande gudsdyrkelse? Det første bud i Moseloven siger “Jeg er Herren din Gud, som førte dig ud af Egypten, af trællehuset. Du må ikke have andre guder end mig” (2 Mos 20:2-3). Det er tydeligt, at det bud er formuleret konkret til bestemte mennesker på bestemt tid og bestemt sted. Men en analyse af både GT og NT vil vise, at buddet er forudsat i alle tekster fra 1 Mos 1 til Joh Åb 22. Det er ikke muligt at fastslå, at den naturlige lov kræver, at det kun er én gud, der dyrkes, og at det er den treenige Gud, som de kristne dyrker. Den naturlige lov fortolkes forskelligt i ateistiske, monoteistiske og polyteistiske sammenhænge, og det er tolkninger, der indbyrdes er modstridende.

Hvilken gud skal man dyrke ifølge den naturlige lov? - en treenig Gud? Er det muligt at udlede dyrkelsen af Faderen, Sønnen og Helligånden (en guddom i tre personer) af den naturlige lov, eller vil det være som jøderne og muslimernes tro på en Gud, afvisningen af både Jesus Kristus og Helligånden som Gud. For dem er det blasfemisk at tro på en treenighed af Gud.

Helligdagsbuddet er et tilbagevendende tema. “Når man også fejrer sabbatten eller søndagen; er det ikke, fordi det er nødvendigt, eller fordi det er påbudt hos Moses, nej, det er fordi naturen også viser og lærer os, at man indimellem må tage det med ro en dag, sådan at både mennesker og dyr kan komme til hægterne igen”.¹⁸⁸ Hvad angår hvilken, kan en hvilken som helst dag være god, mener Luther.

Når Luther alligevel har nogle positive tanker om Moses, skyldes det “profetierne og løftet om en kommende Kristus”.¹⁸⁹ I dogmatisk henseende er Moseloven en del af kanon, men etisk set er der intet i Moseloven, der er normativt. I etikken hører Moseloven funktionelt ikke med til kanon, ifølge Luther.

Imidlertid har Luther en interessant bemærkning om “verdslige sager”, og hvad dem angår, er der mange forhold i Moseloven, som Luther kunne se mening i hos Moses. Han nævner “bestemmelsen om skilsmissebrev, om jubelår, om sabbatsår, om tiende og den slags. Verden ville have blevet bedre regeret ved sådanne love, end den nu bliver ved afgifter, salg og frigivelsesregler”.¹⁹⁰

Skrifterne fra 1525 imod Müntzer og Karlstadt er polemiske skrifter, hvor Luther på lader sig drive til at afskrive Moselovens betydning for kristne. Dermed undergraver han de tekster der formidler De ti Bud, for i stedet at hylde en problematisk opfattelse af den naturlige lov. Tiltroen til den naturlige lov er dog ikke så stærk i skriftet mod Karlstadt, som det var i skriftet imod Müntzer.

187. Luther, “Mod de himmelske profeter om billederne og nadveren”, 28.

188. Luther, “Mod de himmelske profeter om billederne og nadveren”, 29.

189. Luther, “Mod de himmelske profeter om billederne og nadveren”, 29.

190. Luther, “Mod de himmelske profeter om billederne og nadveren”, 28.

Luthers *Den lille katekismus* 1529

Spørgsmålet om, hvorvidt Moseloven hører med til den indre eller ydre kanon hos Luther, kan ikke besvares ud fra *Den lille katekismus*, der blev udgivet i maj 1529 en måned senere end Luthers *Den store katekismus*. Luther forudsætter simpelthen De ti Bud.

Luther var meget bekymret over tilstanden hos lægfolket. Derfor er *Den lille katekismus* en kort upolemisk gennemgang af De ti Bud, Fadervor og trosbekendelsen beregnet for lægfolks brug i hjemmet. Luther beder præster og prædikanter om at indprente katekismen i folk. Det skal være med en bestemt ordlyd for ikke at skabe forvirring.¹⁹¹ I *Den lille katekismus* nævner Luther ikke Moseloven, men gennemgår De ti Bud i en meget enkelt form. Der er ikke nogen begrundelse for, hvordan De ti Bud står i forhold til Bibelen, Moseloven og den naturlige lov. De ti Bud er løftet ud af sammenhængen og forudsættes gyldige. I Luthers forklaringer til hvert enkelt bud indgår en og samme formulering, at vi “skal frykte og elske Gud”, så vi efterlever hver enkelt af De ti Bud.¹⁹² På et punkt er der en bemærkelsesværdig formulering i *Den lille katekismus*, idet Luther formulerer det sjette bud: Du må ikke bedrive hor. Det indebærer, at Luther anlægger en helhedsvurdering i buddet, som indebærer, at Luther afviser al usædelighed.¹⁹³ Det indebærer, at han afviser alle seksuelle forhold før ægteskabet og ved siden af ægteskabet.

Luther begrunder ikke De ti Bud i naturloven i *Den lille katekismus*. Tværtimod indprenter han i forordet sine læsere: Du bør altid gøre brug af mange eksempler fra Skriften og på den måde vise, at Gud har straffet eller velsignet sådanne mennesker.¹⁹⁴ Det er hele Skriften, som kan tjene til at opbygge lægfolkets trosliv og konkrete livsførelse, ikke blot en indre evangelisk kanon, eller blot NT eller den naturlige lov, men Skriften i sin helhed.

Luther vender her tilbage til den umiddelbare tillid til De ti Bud. Spørgsmålet melder sig om udtalelserne om Moseloven imod Müntzer og Karlstadt var en undtagelse i Luthers teologi.

Luthers *Den store katekismus* 1529

Spørgsmålet om Moseloven hører med til den indre eller ydre kanon hos Luther, og ej heller besvares ud fra *Den store katekismus*, men der er mere stof af relevans for spørgsmålet end i den lille. Både *Den lille katekismus* og *Den store katekismus* kom med i Konkordiebogen, som blev kaldt en lægmandsbibel.¹⁹⁵

I indledningen til behandlingen af emnerne bruger Luther store ord. Det første bud er en kode til at forstå hele Bibelen og katekismen. Luther skriver: “Dette er saken: Den som kan de ti bud, han kan også hele Skriften, slik at han i alle saker og tilfelle kan gi råd, trøste, vurdere og dømme om både åndelige og verdslige saker, og være dommer over all lære, enhver stand, alle ånder, enhver rett og over alt som finnes i verden. Hvad er hele Salmeboken (i Det gamle testamente) annet enn tanker om og øvelser i det første bud?”¹⁹⁶ Ved afslutningen af udlægningen af De ti Bud, skriver Luther, at han har givet et kort indblik i den guddommelige lære om, hvad man skal gøre for at behage Gud. Han

191. Mæland, *Konkordieboken*, 278-279.

192. Mæland, *Konkordieboken*, 281-283.

193. Mæland, *Konkordieboken*, 282.

194. Mæland, *Konkordieboken*, 279-280.

195. Mæland, *Konkordieboken*, 277.

196. Mæland, *Konkordieboken*, 299-300.

understreger, at der ikke findes nogen gerning eller livsførelser uden for De ti Bud, som er god og velbehagelig i Guds øjne uanset, om den er stor og værdifuld i verden øjne.¹⁹⁷

Udtrykket at behage Gud skal ikke forstås på den måde, at mennesker kan stille Gud tilfreds, så man kan blive retfærdig for Gud. Luther siger, at De ti Bud stiller så store krav, at intet menneske har evne til at efterleve budene.¹⁹⁸ De ti Bud er skrevet ind i alle menneskers hjerter, mener Luther med henvisning til Rom 2:15, men budene kan ikke gøre noget menneske til en kristen. Menneskets evner rækker ikke, men troen gør mennesker fromme og gudvelbehagelige. Derved flyttes mennesker fra Guds vrede til Guds nåde, og ved evangeliet lærer mennesker at elske Guds bud. Gud giver derigennem magt til at holde budene. For at kunne efterleve De ti Bud er troen nødvendig. Det er den treenige Gud, som giver det, der skal til. Faderen giver hele skabningen, Kristus giver sine gerninger, og Helligånden giver sine gaver. Det er troens modtagelse af Guds gaver, der gør det muligt for en kristen at leve efter Guds bud og derigennem i sit liv leve velbehageligt for Gud. Luther udtrykker, at det er det, som gør en forskel på kristne til forskel fra hedninger, tyrker, jøder, falske kristne og hyklere.¹⁹⁹

I udlægningen af De ti Bud, trosbekendelsen og Fadervor bruger Luther mange forklaringer, der relaterer til forhold i menneskers erfaringsverden. Men det, som er afgørende ind i denne verden, er, at mennesker må lære Guds Ord. Derfor skal De ti Bud, troen og Fadervor indprentes i kristne mennesker, således at hele livet og adfærden indrettes efter Guds Ord. Først når det er sket, kan et menneskes liv kaldes helligt og velbehageligt for Gud.²⁰⁰ I den erfaringsbaserede verden kan mennesker møde mange udfordringer, og selv om Luther bruger mange ord for at udfolde det fjerde buds krav om, at børn skal ære deres forældre, og udstrække det fra biologiske forældre til alle overordnede i huse og lande, er der en grænse. Guds Ord og vilje har første prioritet, og lydigheden imod de menneskelige overordnede skal efterleves på betingelse af, at disse personer underordner sig lydigheden mod Gud, og ikke står Guds bud imod.²⁰¹ Det kan undre, at når Luther bruger mange ord på at beskrive eksempler på mennesker, der tilsidesætter Guds Ord og almindelig seriøs adfærd, at han ikke giver konkrete anvisninger, hvordan et menneske skal forholde sig til forældre, arbejdsgivere eller fyrster, der lever i modstrid med Guds Ord. Men hans egen reaktion imod paven, som var øverst overordnet i kirken, er måske den bedste illustration på, hvordan mennesker skal reagere i overensstemmelsen med Guds Ord og imod de overordnede, som lever i modstrid med Guds Ord. Luther er ikke i tvivl. Gud ønsker ikke kæltringer og tyranner i sin tjeneste. Gud vil holde dem ansvarlige og kræve dem til regnskab. Selv om overordnede svigter, så må kristne underordnede ikke svigte.

Det er ikke kun Guds Ord, der ikke må tilsidesættes. Guds navn må ikke bruges til legitimering af noget, som er galt. Løgn og bedrag er i sig selv en stor synd skriver Luther, men når man bruger Guds navn til at legitimere løgn og bedrag, er det dobbelt løgn, ja mangedobbelt løgn.²⁰²

Det er ikke mange gange, at Luther nævner Moseloven i *Den store katekismus*, men der er enkelte tilfælde. Et eksempel er i forbindelse med det femte bud: Du må ikke slå ihjel. Dette bud gælder ikke

197. Mæland, *Konkordieboken*, 339.

198. Mæland, *Konkordieboken*, 343.

199. Mæland, *Konkordieboken*, 343.

200. Mæland, *Konkordieboken*, 313.

201. Mæland, *Konkordieboken*, 316-317.

202. Mæland, *Konkordieboken*, 309.

Gud og øvrigheden, men er rettet mod den enkelte person. I Moseloven ses et eksempel på, at forældre havde pligt til at sætte et af sine børn for retten og få det dømt til døden (5 Mos 21:18-21), hvis han vedholdende var genstridig og trodsig, en fråser og en dranker. Luther anfører ikke, at dette konkrete tilfælde skal følges i Luthers samtid, men bruger det som argument for, at ingen må skade andre, men kun Gud og øvrigheden har ret til at tage liv.²⁰³

Et andet eksempel fra Moseloven er, at Moseloven gav ret til skilsmisse (5 Mos 24:1). Luther bruger det som eksempel til at vise, at jøderne kunne bruge list, så en mand kunne skille sig fra sin hustru og franarre en anden mand hans hustru, hvis han havde fået lyst til at være gift med hende. Det er ifølge Luther typisk for jøder, og han nævner Herodes, der var gift med sin brors kone (Matt 14:3-5). Luther mener ikke, at det er sådan i Tyskland i hans samtid, om end der er eksempler på, at en brud bliver lokket væk til en anden brudgom. Når det ikke er sådan, skyldes det, at NT helt afviser, at ægtefolk kan skilles, og han nævner en række skriftord for det synspunkt (Matt 5:31f., 19,3-9, Mark 10:2-12, Luk 16:18, 1 Kor 7:10f.).²⁰⁴

Det er ej heller mange gange, at Luther henviser til naturens orden eller naturens lov. Et sted i udlægningen af det sjette bud nævner Luther, at "naturen har sin gang", sådan som den er givet af Gud, er det ikke muligt at være ukysk udenfor ægteskabet.²⁰⁵ Det er muligt, at Luther her tager sig selv, sine drifter og tilbøjeligheder i betragtning, og dermed antyder en af grundene til, at klosterlivet var uudholdeligt for ham. Måske har andre mennesker ikke så stærkt et temperament som han. Det er imidlertid tydeligt, at han ikke refererer til en naturlig lov, men snarere til en indbygget orden, som Skaberen har langt ind i menneskelivet. Det er ligeledes en henvisning til Guds skaberværk, når Luther skriver, at naturen lærer os noget om vores egen krop og nævner Paulus' argumenter for kroppens helhed (1 Kor 12:22-23).²⁰⁶ Det er ikke ensidigt, hvad der kommer fra naturen, mener Luther. Fra naturen kommer nemlig også onde lyster. Det bemærker han i udlægningen af bønningen om ikke at blive ledt ind i fristelse.²⁰⁷ Når Luther taler om naturen, er det den empirisk foreliggende natur, som dels rummer Guds gode skabergaver og dels skaderne efter syndefaldet. Det er skaderne fra syndefaldet, der er årsagen til, at selv om De ti Bud er skrevet i alle hjerter, så er det ikke muligt for mennesker at efterleve disse bud uden den kristne tro, der i kraft af den treenige Guds gaver giver nye muligheder.

I de opbyggelige tekster, hvor Luther tager udgangspunkt i De ti Bud, problematiserer han ikke Moseloven eller løfter den naturlige lov op.

Luthers prædikener over Bjergprædikenen, 1532

Luther prædikede over Jesu Bjergprædiken fra november 1530. I 1532 blev prædikenerne udgivet. Det er en meget lang tekst. I nogle tilfælde berører Luther også spørgsmålet om Moseloven.

På allerførste side understreger Luther, at Jesus ikke var kommet for at nedbryde loven (Matt 5:17). Det havde pavekirken gjort. Den havde ment, at Bjergprædikenen ikke var påbud, men blot gode råd, som var frivillige at følge.²⁰⁸ Luther kritiserer pavekirken for at lave menneskebud og ville

203. Mæland, *Konkordieboken*, 323.

204. Mæland, *Konkordieboken*, 337-339

205. Mæland, *Konkordieboken*, 327.

206. Mæland, *Konkordieboken*, 336.

207. Mæland, *Konkordieboken*, 362.

208. Martin Luther, *Bjergprædikenen Matthæus 5-7*, (København: Books on Demand 2018), 2-3, 82.

regere med love, som om man var bedre end apostlene.²⁰⁹ Luther tolker Bjergprædikenen på en anden måde end farisæerne og katolikkerne. Derfor understreger Luther ud fra Matt 5:8, at et rent hjerte er forudsætning for gode, rene og hellige gerninger. Et rent hjerte er forudsætning for lydighed mod Guds ord og bud.²¹⁰ Troen virker gode gerninger, kærlighedens gerninger. Kristus skal prædikes, så kommer den rette gerning overfor Gud ifølge lovens første tavle, der rummer tre bud, og derefter kommer de rette gerninger over for medmenneskene ifølge lovens anden tavle, der rummer 4.-10. bud.²¹¹ Farisæerne havde fordrejet loven ifølge Luther. Derfor måtte Jesus forklare, at han var kommet for at opfylde loven. Ifølge Luther sagde Jesus til farisæerne: “Derfor er vi enige i dette stykke, at man strengt og ubrydeligt skal lære og holde fast ved Moses og profeterne”.²¹² Kristus kom ikke med en anden lov eller en ny lov, men stadfæstede netop den kendte lov. Luther mener, at Augustin tog fejl, når denne hævdede, at Kristus kom og opfyldte loven i den forstand, at han tilføjede noget nyt til den gamle lov. Loven var så rig og god, at intet kunne føjes til. Kristus bekræftede, at det største bud i loven var “Du skal elske Gud af hele dit hjerte” (5 Mos 6:5), og Paulus bekræfter, at loven stadig er gældende (Rom 3:31). Luther mener, at de jødiske lærde i Jesu samtid beholdt lovens tekst, men fordærvede den med tilsætninger.²¹³

Spørgsmålet om Moseloven tilspidses i de seks antiteser i Bjergprædikenen, hvor Kristus siger: I har hørt, men jeg siger jer (Matt 5:21-48). Luthers opfattelse er, at Kristus tager nogle af De ti Bud frem og forklarer dem på ret måde i modsætning til farisæernes og de skriftkloges udlægning.²¹⁴ Det er ganske rigtigt, at De ti Bud er indsat af Gud til, at vi skal lære at leve ret overfor næsten her i verden,²¹⁵ men det er ikke nok at holde loven med de ydre gerninger. Derfor er den onde lyst og begæret i fokus i Bjergprædikenens antiteser.

Luther fokuserer på den femte antitese, hvor det, som tidligere var hørt, var øje for øje, men hvor Jesus siger, at disciplene ikke må sætte sig til modværge, men må vende den anden kind til, hvis man bliver slået på den ene. Luther gør opmærksom på, at Kristus ikke selv vendte den anden kind til, da han blev slået på den ene kind ved forhøret hos Hannas, men i stedet forsvarede sin uskyldighed og endda irettesatte præstens tjener (Joh 18:21-23). Der er en del betydninger, der kan udelukkes. Jødernes opfattelse af hævn er en af dem, og en anden er, at en voldsmand og tyv slår og røver kjortel, frakke, hus, gård, hustru og børn, og at man ikke må sætte sig til modværge imod det.²¹⁶ Luther skriver, at man altid må have “hovedsynspunktet for øje, at Kristus udelukkende holder sin prædiken for sine kristne, og vil lære dem, hvad slags folk de skal være”.²¹⁷ De skal nemlig ikke være, som de andre, der stifter et magtrige eller prøver på det samme som paven og Müntzer. Man skal lade kejserens være kejserens i det jordiske regimente, og i stedet se at Bjergprædikenens anvisninger er rette, men de gælder det guddommelige evige rige.²¹⁸ Det er en kristenpligt at reagere, hvis næsten bliver slået eller berøvet. Det er også dommerens pligt at straffe forbrydere. I det borgerlige liv skal

209. Luther, *Bjergprædikenen Matthæus 5-7*, 71.

210. Luther, *Bjergprædikenen Matthæus 5-7*, 36-41.

211. Luther, *Bjergprædikenen Matthæus 5-7*, 75-77.

212. Luther, *Bjergprædikenen Matthæus 5-7*, 79.

213. Luther, *Bjergprædikenen Matthæus 5-7*, 81.

214. Luther, *Bjergprædikenen Matthæus 5-7*, 86.

215. Luther, *Bjergprædikenen Matthæus 5-7*, 100.

216. Luther, *Bjergprædikenen Matthæus 5-7*, 126-127.

217. Luther, *Bjergprædikenen Matthæus 5-7*, 127.

218. Luther, *Bjergprædikenen Matthæus 5-7*, 128.

ingen tåle uret. Men det skal ske uden personlig hævnlyst. Anvisningen i antitesen er rettet til “Kristi disciple”, og de må kunne lide forfølgelse og afsavn og alligevel tilgive.²¹⁹

Der kommer også interessante tolkningsprincipper for dagen i Luthers kommentar til den sjette antitese. Udsagnet “Du skal elske din næste og hade din fjende” har voldt mange hovedbrud, fordi det ikke er et citat fra Moseloven. Men Luther mener, at der hist og her i 5 Mosebog er stof imod moabitter, ammonitter og amalekitter, der samlet set kan sammenfattes til det nævnte udsagn. Konkret henviser han til 5 Mos 23:4-7. Luther forklarer betydningen af Kristi ord i antitesen. Når nogen hader, misunder, bagtaler eller forfølger en discipel for Kristi og Himmerigets skyld, skal disciplen ikke igen hade, forfølge, bagtale og forbande den anden, men elske gøre godt, velsigne og bede for den anden.²²⁰ Det er altså Kristi forsmædelse, der er tolkningsnøglen til at forstå denne antitese. Det er en åndelig tolkning, som rummer flere raffinementer. For disciplen skal elske sin egen fjende. Men overfor Guds fjender er det anderledes. Disciplen skal være fjendsk overfor Guds fjender, for ikke selv at komme til at gøre fælles sag med dem imod Gud.²²¹ Endnu et element kommer frem, og det er, at disciplene skal hvile i, at Gud hævner. Det finder Luther bekræftet i Moseloven (5 Mos 32:35) og hos Paulus (Rom 12:19).²²²

I kommentarerne til Den gyldne Regel understreger Luther, at reglen sammenfatter, “hvad Moses og alle profeterne lærer”.²²³ Reglen er så let, at det er nemt at forstå Moses og profeterne. Hvis reglen følges, så skal folk levere det tilbage, som de har stjålet fra andre. Men på dette punkt viser Luther sit overordentligt pessimistiske menneskesyn. Der ville være få folk, som beholdt noget som helst, hvis alt, hvad der var stjålet, skulle leveres tilbage til rette ejermand. Langt det meste af det jordiske gods, som mennesker er i besiddelse af, er ikke ærligt fortjent ejendom, men underfundigt tilranet fra andre. Det stemmer med Luthers tidligere opfattelse, at kun en ud af tusind er en ægte kristen.²²⁴ Hvis livet skal fungere, skal der prædikes også om den rette livsførelse og de gode gerninger, der skal gøres imod næsten ifølge loven og profeterne. Luther minder om, at Den gyldne Regel har en begrænset rækkevidde. Den handler om forholdet mellem mennesker og dækker alene lovens anden tavle,²²⁵ altså 4.-10. bud, ikke de tre første bud.

I kommentarerne til Bjergprædikenen understreger Luther forskellen på retfærdiggørelse og helliggørelse. I troen bor Kristus i den troende, og så er han fuldkommen retfærdig, mens hans eget kød er helt og holdent syndigt. Kødet skal dødes. Men i livet i Kristi rige er troen virksom i gode gerninger. Men helliggørelsen er ambivalent, idet Luther skriver, at i “Kristi rige er vi halvt syndige og halvt hellige”.²²⁶

I skriftet om Bjergprædikenen holder Luther fast i Moses og profeterne. Det er afdæmpet i forhold til skrifterne fra 1525 imod Müntzer og Karlstadt. Luther sammentænker Moseloven, De ti Bud og Bjergprædikenen. Han mener at Bjergprædikenen er for kristne. Det er bemærkelsesværdigt idet han

219. Luther, *Bjergprædikenen Matthæus 5-7*, 134.

220. Luther, *Bjergprædikenen Matthæus 5-7*, 140.

221. Luther, *Bjergprædikenen Matthæus 5-7*, 143.

222. Luther, *Bjergprædikenen Matthæus 5-7*, 146.

223. Luther, *Bjergprædikenen Matthæus 5-7*, 283.

224. Luther “Om lydighed mod den verdslige øvrighed” i Torben Christensen m.fl. (red.), *Luthers Skrifter i Udvalg*, (Aarhus: Aros 1980) 165.

225. Luther, *Bjergprædikenen Matthæus 5-7*, 289.

226. Luther, *Bjergprædikenen Matthæus 5-7*, 245.

nu i 1532 adresserer noget særligt til kristne, idet han i 1525 gjorde op med evangeliske råd. Disse kunne forstås som munkefromhed.

Luthers stridsskrifter hvor Moseloven inddrages, 1538

I 1538 udfærdigede Luther skriftet *Mod sabbatarierne* til en god ven.²²⁷ Man antager, at den gode ven er grev Wolf Schlick fra Falkenau. Problemet var, dels at der havde været et jødisk missionsfremstød i Mähren, og dels at nogle kristne fik sympati for at leve efter Moseloven ved at holde sabbat, lade sig omskære mv. Luthers generelle svar var, at alle de mosaiske institutioner, ofringer, templet, loven, kongedømmet, præstedømmet og lovbestemmelserne ikke blev realiseret uden Jerusalem. Luther mener ikke, at Mose lov kan efterleves andre steder end i Israel og Jerusalem.²²⁸ Han argumenterer også konkret. Jøderne er under dom for deres synder. Det første bud, som blev givet til jøderne, rummer også, at Guds vrede ville ramme dem, hvis de syndede (2 Mos 20:5). Luther har den klare opfattelse, at jøderne har været under Guds vrede i 1500 år på grund af synden,²²⁹ og at Moses' alter og Davids trone ligger i ruiner. Hvis jøderne skal realisere deres lov, må de rejse hjem til deres land og bygge et nyt tempel i Jerusalem og begynde forfra. Gud har oprettet en ny pagt, som er opfyldelsen af løfterne til David. Luthers synspunkt er klart: "Gjennem Messias er Moseloven ophevet for godt",²³⁰ og Luther har ikke plads for nuancer: "Vi taler nemlig om hele Moseloven".²³¹ Der er egentlig tale om en dobbelt ophævelse, for jøder er det ruiner, der ophæver Moseloven, og for kristne er det Messias, der ophæver Moseloven. "Moses' ordninger og lov er revet i stykker", skriver Luther.²³²

Alligevel er der nuancer, idet omskærelsen ikke kommer fra Moses, men fra Abraham, men den er ophævet uanset. De ti Bud gælder, uanset om Moses har fremsat dem eller ej. De er podet ind i menneskes hjerte fra skabelsen, men Moses tilpassede dem til jøderne.²³³ Derfor gælder sabbatsbuddet kun jøderne. Det kan derfor være sabbat hver dag i ugen. Det er efter Luthers opfattelse meningen med buddet. Hvilen er også vigtig, men sekundær. Der var hedninger i den gamle pagts tid, der lærte Gud at kende gennem hans handlinger med Israel, men de blev ikke pålagt at følge Moseloven. Meningen med det bud er, at Guds ord skal forkyndes og høres.

Interessant er, at Luther nævner, at nogle jøder havde gjort gældende, at Moseloven ikke skulle forgå. De citerede Jesu ord i Bjergprædikenen for det. Luther er afvisende til det argument. Han mener ikke, at Jesus Kristus i den sammenhæng taler hverken om omskærelsen eller om Moses' lov og ordninger. Det kan man let læse sig til.²³⁴ Luther argumenterer her ikke for, at der er typologisk og symbolsk tolkning af Moseloven i NT. Han forholder sig alene til, hvorvidt hele Moseloven er normativ, og det afviser han. Men Luther er positiv overfor De ti Bud. Jøderne vil måske kalde De ti Bud for Moses' lov, fordi de blev givet på Sinai bjerg, og der var kun Abrahams børn til stede. Men

227. Martin Luther, "Mot sabbatarierne", i Sigurd Hjelde, Inge Lønning og Tarald Rasmussen (red.), *Martin Luther Verker i Utvalg*, (Oslo: Gyldendal Norsk Forlag 1983), 341-367.

228. Luther, "Mot sabbatarierne", 353.

229. Luther, "Mot sabbatarierne", 347.

230. Luther, "Mot sabbatarierne", 353.

231. Luther, "Mot sabbatarierne", 355.

232. Luther, "Mot sabbatarierne", 356.

233. Luther, "Mot sabbatarierne", 356-357.

234. Luther, "Mot sabbatarierne", 360.

Luther er afvisende, og han mener, at De ti Bud gjaldt før Moses, og før Abraham. De var også gyldige, selv hvis Abraham og Moses ikke var blevet født.

Luther er overbevist om, at De ti Bud har en universel gyldighedspræntion, men hans formuleringer går ikke alene på lovens intention om gyldighed: “Alle skapninger holder nemlig med rette Gud for at være Gud og ærer hans navn; ja det gør også englene i himmelen. Desuten er alle vi mennesker pliktige til at høre hans ord, til å adlyde far og mor, til ikke å slå ihjel, ikke bryte ekteskapet, ikke stjele, ikke vitne falsk og ikke begjære vår nestes hus eller eiendom. Dette bevitner jo alle hedningene i skiftene, lovene og samfundsordningene sine (noe vi klart ser), enda det ikke står noe der om omskjærelsen eller de lovene som Moses gav jødene på veien til Kanaan”.²³⁵ Omskjærelsen og Moseloven er ikke podet ind i menneskers hjerte, men blev givet ved historiske personer som Abraham og Moses. Det er anderledes med De ti Bud. De er givet af Gud, “alle hedningers felles Gud”, som har podet De ti Bud “inn i alle menneskers hjerter i og med skapelsen”.²³⁶ Luther vil overfor sin ven slå fast, at Gud er Gud over hele skaberværket, og at Guds bud er almengyldige, så de gælder alle mennesker. Men måden, det bliver udtrykt på, er problematisk, når Luther skriver “Alle skapninger holder nemlig med rette Gud for at være Gud og ærer hans navn”. Det var Luthers påstand i 1500’allets Tyskland. Men efter 2000 e.Kr. er det langt sværere, at hævde, at alle holder Gud for at være den treenige Gud, og det er langt fra alle, der holder én Gud for Gud. Det er ikke nogen selvfølge, at mennesker er trinitariske monoteister i en global verden.

Som tidligere nævnt kender Luther tre slags holdninger til loven blandt mennesker. Den første holdning er de, som hører loven, men foragter den. De “fører et ryggesløst Levned, uden mindste Frygt”.²³⁷ Den anden gruppe mennesker søger at opfylde loven ved egen kraft uden Guds nåde. Den tredje gruppe mennesker er de, der forstår loven, kender synden og sukker efter Kristus. Så Luther skriver forskellige ting i forskellige sammenhænge.

Imidlertid har Luther en mere udviklet forståelse for, hvad De ti Bud har af rolle. De ti Bud var grundlag for alle de mange konkretiseringer, som ses i Moseloven. Det gjaldt Israel, og mennesker i de andre folkeslag skal overholde De ti Bud og fyrstens og familiefaderens bestemmelser. Faktisk giver Luther i 1538 en udlægning af sabbatsbuddet, som er almen snarere end partikulær for jøderne. Meningen med sabbatsbuddet er, “at vi på den dagen skal forkynne og høre Guds ord for på den måde å hellige både dagen og oss selv”.²³⁸ Dertil minder Luther om hvileaspektet i det bud. Buddet har således været gyldigt fra skabelsen. Buddet angår alle mennesker, men ingen ud over jøderne er forpligtet på den syvende dag. Det første bud gælder altså ikke bare jøderne, som blev ført ud af Ægypten jf. 2 Mos 20:1-3 for Gud er også hedningernes Gud jf. Rom 3:29. På denne måde kunne Luther vejlede sin gode ven, så denne kunne beskytte sig imod sabbatariernes tænkning, der var præget af jødiske elementer, og i stedet blive bevaret i den rette kristne tro. Dermed viser Luther en anden tolkning af sabbatsbuddet, end han tidligere havde givet udtryk for. Nu er det skabelsen og ikke naturens lov der er afgørende.

I skriftet *Mod sabbatarierne* fra 1538 vender Luther tilbage til holdning og formuleringer fra 1525 i skrifterne mod Müntzer og Karlstadt. Det er tydeligvis forholdet til jødisk tænkning, der provokerer

235. Luther, “Mot sabbatarierne”, 360.

236. Luther, “Mot sabbatarierne”, 360.

237. Luther, “Fortale til Det gamle Testamente”, 23.

238. Luther, “Mot sabbatarierne”, 362.

Luther og udløser en særlig form for retorik.

Luthers teser om Rom 3:28, 1538

Det er fremgået, at problemstillingen om Moseloven spiller en vis rolle for Dekalogen. I 1525 var Luthers synspunkt, at Dekalogen er det bedst formulerede udtryk for naturloven. Vanskeligheden er, at naturloven er uskreven, og ifølge det synspunkt er Moses én, som har afkodet naturloven, og hans formuleringer er udtryk for *lex humana*. Luther bruger dog ikke begrebet *lex humana*.

NT og den evangeliske kanon, som Luther ser i de bibelske tekster, er vigtigere for troen end naturloven og Moseloven. Luther diskuterede med mange. I årene 1535-1537 fremsatte Luther nogle teser til Rom 3:28. Teseerne blev udgivet i 1538. Ordlyden i skriftordet er: “For vi mener, at et menneske gøres retfærdigt ved tro, uden lovgerninger” (Rom 3:28). Selv om mennesket retfærdiggøres af tro, uden lovgerninger, så er loven ikke afskaffet. Lovens retfærdighed bør opfyldes i os ved Guds søn, som Paulus skriver i Rom 8, skriver Luther.²³⁹ Det er Rom 8:4, som Luther hentyder til, og det er helliggørelse, at Kristus vinder skikkelse i de troende, og de omdannes til Kristi billede i livet efter, at troen er blevet til. Det sker efter, at Helligånden har genfødt menneskets vilje.²⁴⁰ Der er en “begyndende retfærdighed”, som ikke må forveksles med Kristi retfærdighed, der tæller i retfærdiggørelsen.²⁴¹

Luther udtrykker sig i korte teser om loven. Når Paulus taler om loven i almindelighed og med altomfattende betydning, så er det efter Luthers opfattelse moralloven eller De ti Bud. Det er den, som Paulus henviser til i Rom 7:7.²⁴² Ceremoniloven fra Moses og omskærelsen fra fædrene er ophævet.²⁴³ Det nævnte er kendt stof. Det nye kommer frem med Luthers høje tanker om den, som lever i tro på Kristus. Luther skriver: “er vi i Kristus, kan vi let lave love og dømme ret om alt. Ja, vi kan lave nye dekaloger (: ti bud), ligesom Paulus gør i alle sine breve, og Peter, og især Kristus i evangelierne gør. Og disse dekaloger er klarere end Moses’ dekalog, ligesom Kristi åsyn er klarere end Moses’ åsyn”.²⁴⁴

Forudsætningen for denne udtalelse er, at der findes en højere lov, som Dekalogen er en konkretisering af, og at der kan gives nye konkretiseringer af den højere lov. Den underliggende problemstilling er, at Luther ikke mener, at Dekalogen er identisk med loven, omend den er tæt på at være det. Dekalogen kunne formuleres bedre, så den var et endnu bedre udtryk for loven. Det mener Luther, at Paulus, Peter og Kristus har gjort i NT. Det er tydeligt, at Luther mener, at kristne har bedre forudsætninger til at afkode den moralske lov end andre mennesker. Når man er “i Kristus” kan man lave love og dømme om alt. De kristnes forudsætninger og dømmekraft vurderes højt i denne sekvens, hvor Luther abstraherer fra kødets tilstedeværelse i de kristne.

Der er tydeligvis en overbygning på den naturlige basis. Luther skriver nemlig også: “For hvis hedningerne i deres fordærvede natur havde kundskab om Gud og var sig selv en lov, Rom 2, hvor meget mere kan så ikke Paulus eller en fuldkommen kristen fyldt af Ånden opstille en dekalog og

239. Martin Luther, “Tesar til fem disputationer over Rom. 3,28”, i Martin Luther, *Skrifter i udvalg, Troen og Livet*, (København: Credo 1992) 170.

240. Luther, “Tesar til fem disputationer over Rom. 3,28”, 169.

241. Luther, “Tesar til fem disputationer over Rom. 3,28”, 164.

242. Luther, “Tesar til fem disputationer over Rom. 3,28”, 155.

243. Luther, “Tesar til fem disputationer over Rom. 3,28”, 155-157.

244. Luther, “Tesar til fem disputationer over Rom. 3,28”, 153.

dømme rettest om alt”.²⁴⁵ Det er tvetydigt, når Luther udtaler sig om den naturlige lov. Luther mener, at hedningerne havde kundskab om Gud og var sig en lov til trods for “deres fordærvede natur”. Luther reflekterer ikke over teorien bag den naturlige lov, men forudsætter naturloven uden at gøre rede for dens oprindelse og gyldighed. Pointen er i denne sammenhæng blot, at “en fuldkommen kristen fyldt af Ånden” har uanede muligheder. Han kan både “opstille en dekalog”, og han kan “dømme rettest om alt”.

Det er en idealtilstand, som Luther ind imellem kommer med i sine skrifter, men det skal sammenholdes med, at en kristen også er præget af kødet, den syndige drift. Han nævner det ikke i denne sammenhæng. Hvis man læser citaterne isoleret fra Luthers teologi generelt, så kan den misforståelse let opstå, at man kan bygge en situationsetik med autonomi på Luthers udsagn. Men sammenhængen, som Luther skriver ind i, er udlægningen af den moralske lov, og ideelt set kan det kristne menneske konkretisere loven i det virkelige liv i kraft af at være i Kristus og være fyldt af Ånden.

I sine teser i 1538 taler Luther om moralloven, som Paulus i Rom 7:7. Det er en højere lov, som De ti Bud er en konkretisering af. Men konkretiseringen hos Moses har ikke samme niveau som konkretiseringerne hos Jesus, Paulus og Peter. Mennesker der er “i Kristus” har bedre forudsætninger for at afkode denne lov, ja åndsfulde kristen kan skrive nye dekaloger. Der er tale om spiritualisering.

Luthers skrifter imod antinomerne, 1539

I årene fra 1537 til 1540 var Luther optaget af den såkaldte antinomerstrid. Det er relevant kort at inddrage de væsentlige synspunkter, der berører synet på loven. En af Luthers medarbejdere Agricola udviklede den opfattelse, at Guds lov, De ti Bud, hørte hjemme på rådhuset men ikke i kirken. Guds lov skulle gælde i det verdslige regimente, men ikke blandt kristne. Der var de overflødige, og Agricola kunne henvise til nogle af Luthers formuleringer, der gik på, at kristne er fri fra loven. Sådan er idealtilstanden, hvis man ser bort fra kødets onde drift i de kristne. Luther var meget skuffet. Han skrev: “Og det undrer mig meget, hvorledes man dog kan tillægge mig at smide loven og de ti bud bort, når man har – ikke bare en, men mange af mine udlægninger af de ti bud”.²⁴⁶

Det er tydeligt, at Luther forudsætter kendskab til *Den lille katekismus*, *Den store katekismus* og skriftet *Om de gode gerninger* og bedebogen fra 1520 og måske hans salmer fra 1524. I de nævnte skrifter er der en gennemgang af De ti Bud. Men som nævnt er der tvetydige udtalelser af Luther, der går på, at det kristne menneske er fri fra loven. Det gælder retfærdiggørelsen, men i helliggørelsen skal loven anvendes på kødet, den syndige drift. Hvis udtalelserne om friheden fra loven i retfærdiggørelsen står alene, kan det let føre til antinomisme.

Luther reagerede ved at udtrykke, at hvis man fjerner loven, så giver man mennesket den falske forestilling, at der heller ingen synd og overtrædelse er, og hvis der ingen synd findes, så er Kristus intet, for han kom for at frelse fra synden. Loven, synden og døden hører sammen.²⁴⁷ Tanken om at fjerne loven er meningsløs i Luthers øjne, for Paulus siger jo, at lovens gerning er skrevet i

245. Luther, “Tesar til fem disputationer over Rom. 3,28”, 153.

246. Martin Luther, “Mod antinomerne”, i Martin Luther, *Skrifter i udvalg, Troen og Livet*, (København: Credo 1992), 184.

247. Martin Luther, “Mod antinomerne”, 216-217.

hedningernes hjerte.²⁴⁸ Så loven er uomgængelig, og Luther mener, at forkyndelsen af loven altid skal kalde syndere til omvendelse, så de kan få syndernes forladelse hos Kristus. Angeren fremkaldes af loven, og uden anger og fortrydelse er der ikke brug for frelse. Angeren er følelsen og erfaringen af loven i hjertet. I omvendelsen tages imod evangeliet, og der kommer et forsæt om at forbedre sit liv. Hele kirken er hellig og bekender, at den har synd og bør leve i en vedvarende omvendelse.²⁴⁹ Omvendelsen til Kristus og kampen mod synden varer hele livet.²⁵⁰

Derfor reagerer Luther stærkt på antinomernes udsagn om, at Moses skulle til galgen, og De ti Bud skulle til rådhuset. Antinomerne havde også sagt: “Loven er ikke værdig at kaldes Guds ord. Er du horkarl, slyngel, ægteskabsbryder eller andet, hvis du tror, er du på salighedens vej”.²⁵¹ Efter Luthers opfattelse er det “blasfemisk og gudsforagteligt” at ville fjerne loven.²⁵²

I antinomerteserne skriver Luther ikke kun om den åndelige og eksistentielle opfattelse af lovens virkning i det indre menneske. Han skriver også om lovens afgrænsning og rækkevidde. Luther skriver “For loven, der var før Kristus og anklagede os, som nu ved Kristus er blevet forsonet ved syndernes forladelse, bør herefter opfyldes ved ånden. Således forbliver loven efter Kristus i det kommende liv som opfyldt, idet det, som den her krævede, da fuldt ud skal virkeliggøres i de nye skabninger. Derfor afskaffes loven aldrig i evighed, men forbliver, enten som den, der bør opfyldes af de fordømte eller som den, der er opfyldt i de salige”.²⁵³ Det er interessant, at Luther nu ikke omtaler loven som den naturlige lov, men omtaler loven som en evig lov.

Et andet bemærkelsesværdigt aspekt kommer frem i teserne mod antinomerne. Luther mener, at fjenderne af loven må afskaffe meget i Bibelen, f.eks. Fadervor og meget af det Jesus lærte. Luthers begrundelse lyder: “For i Matt.5 ikke alene gentager han selv Moseloven, men udlægger den også fuldkomment og lærer, at den ikke skal nedbrydes. Og da han underviser farisæeren om det første og største bud i loven, bekræfter han loven og siger: “Gør dette og du skal leve” (Luk.10,28). Rundt omkring i evangelierne anklager, irettesætter, truer og forskrækker han også og udfører lignende af lovens opgaver”.²⁵⁴ Her begynder Luther at formulere sig, som om Moseloven er identisk med Dekalogen.

Antinomisterne er efter Luthers opfattelse elendige mennesker, der skammer sig ved at sige og lære det, som Herren sagde og lærte. Deres problem er, at de ikke ønsker, at mennesker skal omvende sig til tro på Kristus. Men det er umuligt at fjerne loven. Luther stiller det retoriske spørgsmål: “hvem kunne da fjerne den levede lov, indskrevet i vore hjerter, det anklagende skyldbrev med dets lovbestemmelser imod os, som er lig med Moseloven?”.²⁵⁵ Det er bemærkelsesværdigt, at Luther her udnævner Moseloven til at udgøre et skyldbrev imod de tyskere i 1500'tallet, som var fristet af antinomisme.

Det er ikke underligt, at tiden efter Luther har budt på forskellige fortolkninger af, hvad Luther siger om den moralske lov og Moseloven. I striden mod antinomerne forekommer det, at Luther siger

248. Martin Luther, “Mod antinomerne”, 186.

249. Martin Luther, “Mod antinomerne”, 211.

250. Martin Luther, “Mod antinomerne”, 210.

251. Martin Luther, “Mod antinomerne”, 202.

252. Martin Luther, “Mod antinomerne”, 204.

253. Martin Luther, “Mod antinomerne”, 209.

254. Martin Luther, “Mod antinomerne”, 212.

255. Martin Luther, “Mod antinomerne”, 212.

det modsatte af, hvad han sagde, da han havde front imod Müntzer og Karlstadt. Luther siger ikke længere, at Moses er død, og at han ikke er lovgiver. I stedet siger han, at Jesus i evangelierne har bekræftet Moseloven, udlagt den og lært, at den ikke skal nedbrydes. Det anklagende skyldbrev er ikke kun De ti Bud men Moseloven. Endvidere er det interessant, at Luther mener, at Kristus i Bjergprædiken udlægger Moseloven fuldkomment, og da kernen i Moseloven var De ti Bud, som Luther tidligere betragtede som det ifølge ham selv bedst formulerede udtryk for naturloven. Det indebærer, at Kristus i Bjergprædiken giver den fuldkomne formulering af naturloven. Det er bemærkelsesværdigt, og det viser, at Luthers brug af begrebet loven har ændret sig i 1530'erne, så den afviger fra den tilslutning til den filosofiske tradition, der op gennem Europas historie har hævdet den naturlige lov, ikke længere står ved magt. Brugen af begreber er afstemt i forhold til, hvem Luther skriver imod. Det er derfor interessant, at Luther også i enkelte tilfælde imod antinomisterne kan bruge begrebet Moseloven om dekalogen.

Luthers stridsskrifter hvor Moseloven inddrages, IV, 1543

Igen i 1543 skrev Luther et skrift, hvor han behandler de jødiske patriarker, omskærelsen, pagten på Sinai mv. I maj 1542 havde Luther fået tilsendt et skrift fra grev Wolf Schlick. Det var et skrift, hvor en jøde forvanskede bibelcitater i en samtale med en kristen. Det førte til, at Luther skrev *Mod jøderne og deres løgne* i 1543.²⁵⁶ Dette skrift har en fælles problemstilling med skriftet *Mod sabbatarierne* fra 1538, at det er jødisk tænkning, der er udfordringen i modsætning til skrifterne fra 1525, hvor han skriver mod kristne, der vil leve efter Moseloven.

Luther drøfter flere forhold, som ser ud til at komme fra Moseloven. Omskærelsen kommer ikke fra Moses, men fra Abraham. Luther mener, at jøderne ikke forstår betydningen af omskærelsen, og han anfører fire steder fra GT, hvoraf to er fra Mosebøgerne (5 Mos 10:16, 3 Mos 26:41), for at omskærelsens rette betydning er at være en metafor for et ret gudsforhold. De andre steder er fra profeten Jeremias (Jer 4:4, 6:10).²⁵⁷ Det er under et afsnit om pagten på Sinai, at Luther specifikt behandler spørgsmålet om Moseloven. Gud har talt til Israel og givet dem Moseloven på Sinai bjerg. Han førte dem ud af Ægypten og helligede dem ved sin lov. Det blev bevidnet andre steder i Skriften (Sl 103:7). Israel fik meget betroet, men de levede ikke op til det, som blev krævet. Derfor kom de under dom. Luther mener, at det havde været bedre, at de ikke havde lært Guds bud at kende.²⁵⁸ De fik De ti Bud og foruden dem de øvrige Moselove. Men hvis ikke man holder De ti Bud, så er man en gøgler og fastlavnskunstner, som holder Gud for nar. I sammenhængen bliver det ikke klart, hvordan Israel bryder Guds bud. En mulig tolkning af resten af skriftet kan pege på, at Israel ved at afvise Jesus af Nazaret har afvist den Messias, som GT lovede. Den Messias, som siger, at han er opstandelsen og livet, og som siger, at den, der tror på ham, skal leve, om han end dør (Joh 11:25), spørger jøderne og tyrkerne ikke efter. De vil ikke have en mellemmand, der går i deres sted og ofrer sig for dem.²⁵⁹ Luther gør også gældende, at jøderne ikke kan forstå, at kristne dyrker én Guddom, hvor der er tre personer. Det er en anklage fra jøderne, som Luther reagerer på.²⁶⁰ Det er måske

256. Martin Luther, "Om Jøderne og deres løgne", i Martin Luther, *Mod tyrken og jøden: Tre udvalgte skrifter*, (Skærbæk: Tidehvervs Forlag 1999), 85-231.

257. Luther, "Om Jøderne og deres løgne", 104.

258. Luther, "Om Jøderne og deres løgne", 117.

259. Luther, "Om Jøderne og deres løgne", 219.

260. Luther, "Om Jøderne og deres løgne", 213-214.

kernepunktet, som får Luther til at sige, at hvis de vil følge Moseloven, så må de tilbage til Kanaans land, hvor Israels folk hørte hjemme.²⁶¹ Der havde de fået løfter om at bo, hvis de fulgte Guds lov.²⁶²

I skriftet fra 1543 er der ikke meget nyt. Skriftet manifesterer blot, at der er flere linjer i Luthers opfattelse af Moseloven, og en af dem er, at Moseloven er for jøder i Israel og i den forstand har Moseloven ikke betydning for hverken hedninger eller kristne.

Sammenfattning af Luthers egne tekster

Mange af Luthers skrifter er opbygget på basis af De ti Bud. Det er to salmer, en bedebog, to katekismer og skriftet *Om de gode gerninger*. De ti Bud er en bærebjælke gennem hele Luthers forfatterskab. I *Om de gode gerninger* og katekismerne gennemgår Luther De ti Bud, uden indvendinger imod Moseloven. Han henviser til Skriften og Salmerne i GT. I sine prædikener over Bjergprædikenen forudsætter Jesus Moseloven, og han mener, at Jesus korrigerer farisæernes og de skriftkløges opfattelsen af den. Den gyldne regel sammenfatter Moses og profeterne, men sammenfatningen glæder kun 4.–10. bud.

I 1523 skrev Luther meget positivt om Mosebøgerne i sin fortale til de bibelske skrifter. Det var en nuanceret og reflekteret redegørelse, der også skitserede tre lovtyper i Mosebøgerne. Den moralske lov er god, fordi den afslører synden.

I 1525 skrev Luther imod Müntzer, og da var Luther voldsomt provokeret, så han formulerer en unuanceret afvisning af Moseloven. Den skal underordnes naturloven og NT. Luther udtrykker sig også om loven på en måde, som antinomisterne senere kunne bruge imod Luther. Skriftet mod Müntzer er en polemisk dementi af “Skriften alene”, fordi den naturlige lov gøres til dommer over den del af Skriften, som udgøres af Moseloven. Det strider tillige imod andre skrifter af Luther, hvor han bedømmer naturens lys meget negativt, faktisk som “komplet værdiløs” ifølge Thestrup Pedersen.

I 1525 skrev Luther også imod Karlstadt i et skrift, hvor Luther også er voldsomt polemisk. Han gør op med tredelingen af lovene i Moseloven og udtrykker sig imod loven med formuleringer, som antinomisterne kunne bruge imod Luther i 1530'erne. Når det gælder spørgsmålet om, hvorvidt Mosebøgerne hører med til den bibelske kanon, er det bemærkelsesværdigt, at Luther skriver: “Nu taler jeg som en kristen til kristne. Moses er nemlig givet til jødefolket alene og vedkommer ikke hedninger og kristne overhovedet”. Isoleret set er det et udsagn, der sætter Mosebøgerne uden for de kristnes kanon ligesom hans udsagn om Esters bog, Jakobs brev osv. Moseloven vedrører “overhovedet” ikke hedninger og kristne, skriver Luther. Man bemærker absolutheden i formuleringen. Udsagnene om den naturlige lov er lidt mere nuancerede end i skriftet imod Müntzer, for effekten af den naturlige lov kommer først, når Gud giver den virkning for mennesket.

Fortalen fra 1523 skrev Luther som udtryk for behersket refleksion, mens de to skrifter fra 1525 er en slags ubehersket polemik, da Luther er provokeret over Müntzer og Karlstadt. Begge typer skrifter er udtryk for Luther, idet han var temperamentsfuld. Man må så også tage til efterretning, at Luther modsiger sig selv.

Luther skrev imod sabbatarierne i 1538, og på det tidspunkt mente han, at Moseloven kun kan

261. I den danske oversættelse anføres 5 Mos 17:16, 26:5, men det er snarere 5 Mos 11:26-32 og 5 Mos 30:15-20, der dækker det anliggende Luther har.

262. Luther, “Om Jøderne og deres løgne”, 197-198.

efterleves i Israel og Jerusalem, så når jøderne ikke er samlet der, så er “hele Moseloven” ophævet. Det stemmer med ytringerne fra 1525.

Men i samme skrift fra 1538 begynder Luther at gøre opmærksom på, at De ti Bud har været gældende fra skabelsen. Det er en ny teologisk begrundelse, der erstatter den filosofiske begrundelse med den naturlige lov. Nogle jøder mener, at loven stadig gælder, og han citerer Jesu ord i Bjergprædikenen for det synspunkt. Men når det gælder loven, De ti Bud, var den gyldig før Moses, før Abraham. De var gyldige fra skabelsen. De er ifølge Luther givet af “alle hedningers fælles Gud” og podet ind i alles hjerter fra skabelsen.

Hvor Luther i 1525 imod både Müntzer og Karlstadt lader det filosofiske begreb den naturlige lov være overdommer over Moseloven, ændrer han i 1538 opfattelse, så det er en teologisk begrundet skabelsens lov, der altid har haft gyldighed, der er overkommer over Moseloven. Men hvor står skabelsens lov skrevet, siden man kan henholde sig til den?

Mod antinomerne gør Luther i slutningen af 1530'erne gældende, at loven er evig. Endvidere skriver Luther, at Jesus afviser, at Moseloven skal nedbrydes. Af sammenhængen fremgår, at Luther nu identificerer De ti Bud med Moseloven.

De ti Bud er en bærebjælke i Luthers opfattelse af loven og det kristne liv. Men De ti Bud er ikke afgørende, fordi de står i Moseloven. Luthers begrundelse er først, at de svarer til den naturlige lov, men senere ændrer han opfattelse, så de svarer til skabelsens lov. Det er en bemærkelsesværdig ændring fra en filosofisk begrundelse til en teologisk begrundelse. Men det ændrer ikke, at der mangler en kobling mellem De ti Bud og Moseloven. Denne kobling er mulig at se i 1523 i Luthers fortale til Mosebøgerne, men fra 1525 brydes den kobling ned gennem Luthers voldsomme udfald imod Moseloven.

Der er udtalelser fra 1525 imod Müntzer og Karlstadt, som peger i retning af, at Moseloven overhovedet ikke har betydning for kristne, og derfor ikke burde være inden for den kristne kirkes kanon. Det må stå som advarende eksempel imod at bruge løsrevne enkeltstående elementer fra Luthers store skriftlige produktion til generalisering. Det kræver refleksion at bruge Luthers tekster.

Drøftelse

De ti Bud er en betydelig del af Luthers teologi og i særlig grad en grundlæggende del af Den store katekismus og Den lille katekismus. De ti Bud træder frem i Moseloven. Men hvordan hænger De ti Bud sammen med den bibelske kanon, som Luther har en selvstændig holdning til? I oldkirken drøftede man kanon, og på kirkemødet i Rom 382 e.Kr. blev det debatteret, og på kirkemødet i 397 e.Kr. i Karthago blev spørgsmålet om kanon lukket ved beslutningen om, at der er 66 skrifter i den kristne kanon. Med sin diskussion afviser Luther oldkirkens beslutninger, og tillige afviger han fra det synspunkt, som senere blev normativ lutherdom med Konkordieformelen.

Luther afviser Esters bog i GT og Hebræerbrevet, Jakobs brev, Judas brev og Johannes Åbenbaring i NT. De skrifter er efter Luthers opfattelse ikke kanoniske. Når der tales om “Skriften alene”, hvad er det så for en skrift? Er det Luthers udvalg af skrifter på 61 kanoniske bøger eller kirkens bibel på 66 skrifter? Hvis man følger Luther, har man et problem. Hvis man tager Luthers udsagn imod Müntzer og Karlstadt bogstaveligt, er man nede på 56 skrifter i Bibelen. Luther har både typologisk og symbolsk tolkning af Moseloven, så det ender alligevel på 61 skrifter.

Den norske teolog Inge Lønning mente, at Luther opererede med en indre kanon i den ydre kanon

ud fra en kvalitetsvurdering af skrifterne. Wisløff havde en anden position end Lønning. Oddvar Johan Jensen var også afvisende til Lønnings position. Jensen påviste, at Luthers princip – hvad der driver på Kristus – er indholdsbestemt, så evangeliet kan beskrives i tre hovedpunkter: a) Hvem Kristus er: “Guds og Davids Søn, sann Gud og sant menneske”. b) Højdepunktet i Kristi gerning: “død og opstandelse”. c) Betydning af Kristi gerning for os: “overvindelse af synden, døden og helvede”.

Men Luther afviser den normative betydning af Moseloven. Thestrup Pedersen siger i sit omfattende Lutherstudie, at Skriften har axiomatisk status hos Luther som Guds ord, men Luther udtrykker sig også selvmodsigende. Luther har en “verbalinspirationstro” uden verbalinspirationslære. Moseloven anerkendes, hvis den tolkes kristologisk. Thestrup Pedersen mener imidlertid, at den naturlige lov er en trojansk hest i Luthers tolkning af Moseloven. For Luther bliver den naturlige lov et kompas for fortolkningen af Moseloven.

I dansk sammenhæng har Bo Kristian Holm påvist svagheder ved udsagn som “Skriften alene” og “Skriften er sin egen fortolker” hos Luther. Intentionen var et historisk berettiget opgør med Romerkirkens autoritet og tradition. Men ingen læser Bibelen uden forudsætninger, og for Luther var inkarnationslæren, tonaturskristologien og retfærdiggørelseslæren bestemmende for hans bibellæsning. Luther kom til erkendelse af, at i evangeliet blev Guds retfærdighed åbenbaret (Rom 1:17). De såkaldte eksklusiv-partikler “Kristus alene”, “nåden alene”, “ordet alene” og “troen alene” var på plads, da Luther i 1520 tilføjede “ved Skriften alene”. Det sidste var ikke noget selvstændigt, men hang sammen med de første, og skulle værne om dem.²⁶³ Skrifffortolkning bygger på Skriften selv, at den er sin egen fortolker, siger Luther vendt imod paven. Men Luther siger også, at de hellige skrifter kun kan forstås med den Ånd, hvormed de er skrevet. Skriften bliver først hellig, når den bliver en del af kommunikationen mellem Gud og menneske, og det bliver tydeligt, at Gud har givet sig selv til mennesker. Luther læser Skriften gennem Johannes’ kristologi og Paulus’ retfærdiggørelseslære, og derfor falder Jakobs brev ud, fordi det ikke bekræfter det, som er centrum. Luther mener ikke, at Jakobs brev driver på Kristus. Luthers teologi viser ifølge Holm, at det er en illusion at tale om forudsætningsløs eksegesi. Luthers eget synspunkt giver ikke mening i sig selv nu, kun som oplæg til samtale om Skriften.²⁶⁴

Overfor pavekirken gjorde Luther gældende, at kirkens tradition kunne tage fejl, men det kunne Skriften ikke. Derfor fremsatte han i 1520 det ofte citerede grundprincip, at Skriften er sin egen fortolker. Paven, kirkens tradition og de store teologer – Luther nævner i sammenhængen Augustin og Thomas – kan tage fejl. Derfor fremsatte han de berømte ord om skriften: “sui ipsius interpres”, at den fortolker sig selv, og han begrundede det med en henvisning til Salme 119:130: “Dine ord giver lys, når de åbner sig, og giver de uerfarne forstand”.²⁶⁵ Slogordet “Skriften alene” kan misforstås, for Skriften er aldrig alene. I praksis findes den sammen med de læsere, der søger ind til budskabet for at tage imod det. Luther brugte princippet til at gøre op med den katolske kirkes opfattelse, hvor der var autoriteter sideordnet eller overordnet med Skriften. Luther mente, at Skriften

263. Bo Kristian Holm, “Luthers dobbelte udlægnings-“princip” Skriften alene – troen alene”, i Niels Thomsen & Henrik Brandt-Pedersen (red.), *Det står skrevet Essays om 2000 års bibelfortolkning*, (København: ANIS 2004), 24.

264. Holm, “Luthers dobbelte udlægnings-“princip” Skriften Alene – troen alene”, 23-33.

265. Martin Luther, “Assertio Omnium Articuluorum M. Lutheri per Bullam Leonis X. novissiam damnatorum”, i *D. Martin Luthers Werke* (WA) (Weimar: Herman Böhlau Nachfolger 1897) 97.

var bundet af sit indhold, og det indhold var givet ved den Ånd, der havde givet Skriften.²⁶⁶

Spørgsmålet er så, hvad er kanon? “Kanon og kanon er ikke det samme”, sådan lyder et Luthercitater. I den tidlige diskussion om kanon afviste Luther overfor Johannes Eck, at 2. Makkabærbog kunne være en del af kanon. Eck og kirken havde besluttet, at det hørte med, og Luther havde i 1513-1515 behandlet de gammeltestamentlige apokryfer som hørende til kanon. Den katolske kirke lukkede deres kanondiskussion ved Tridentinerkonciliet i 1546 ved at erklære Vulgataversionen for autoritativ og Hebræerbrevet for paulinsk. På reformationstiden var der flere, der diskuterede kanonspørgsmålet, og det angiveligt paulinske Laodikæerbrev, som var med i flere middelalderlige bibles, blev udelukket.²⁶⁷

Selvom Luther sagde, at Skriften er sin egen fortolker, så er det johannæisk kristologi og paulinsk retfærdiggørelseslære, der styrer hele hans skrifttolkning. Det er Luthers valg, der er styret dels af en kirkelig traditionel tolkning og dels støttet af Luthers egen personlige bekendelse. Derfor giver begrebet sola Scriptura ikke mening i sig selv, for det var et bekendelsesbåret udsagn, der styrer Luthers tolkning.²⁶⁸

Holm gør opmærksom på, at sola Scriptura blot tydeliggør det, som Luther mente, da han gjorde op med den traditionalistiske teologi, der satte paven ved siden af Skriften. Faktisk var det Melanchthon, der i 1519 begyndte at formulere princippet. Men det var “et højst urent “apriori””,²⁶⁹ men altså et apriori, en forudsætning, som det ikke var nødvendigt at redegøre for, men som sammen med princippet, at Skriften er sin egen fortolker, kom til at stå som en eksklusiv artikel, der indrammede og beskyttede de andre eksklusiv-partikler, solus Christus, sola gratia og sola fide. Det er inkarnationslæren, tonaturskristologien og retfærdiggørelseslæren, der er så afgørende for Luther, at det blev den ramme, der afgrænsede, hvad der er var normativ tekst. Verbalinspirationslæren og tanken om Skriftens perfectio (fuldkommenhed), perspicuitas (gennemskelighed) og claritas (klarhed) blev udviklet i den efterfølgende ortodoksi. Når tanken om Skriften som norma normans fastholdes i moderne tid, får det et postulativt præg pga. den historisk-kritiske eksegesis.

Holm er imidlertid ikke afvisende til en rekonstruktion af skriftprincippet. Men det må klargøres, hvilke ledsagende forudsætninger, der er ved siden af Skriften, for Skriften er aldrig alene. Skriften er ikke selvudlæggende, den kræver en bekendelse og en menighed at blive læst indenfor.²⁷⁰ Det må også forklares, hvad indholdet er, som driver på Kristus. En sådan rekonstruktion i den normative betydning “er ikke mulig i det universitære auditorium”. Den er “kun mulig inden for kirkens rum”, mener Holm.²⁷¹ I den forstand kan skriftprincippet være et kommunikationsprincip, som skal sikre, at Skriften læses “som Guds meddelelse til mennesker, hvorigennem Gud giver sig selv”, mener Holm.²⁷² Luther mener ikke, at det er nok, at Kristus inkarnerede sig i historien, hvis ikke han også

266. Jesper Høgenhaven, “Luther som bibelsk teolog” i Kristoffer Garne (red.), *Skriften alene? Fem perspektiver på det lutherske bibelsyn*, (København: Tidsskriftet Fønix 2017), 11-13.

267. Bo Kristian Holm, “Kanon og kanon er ikke det samme: Autoritet og kritik i reformationsteologiens omgang med den bibelske kanon”, *Collegium Biblicum's Årsskrift* 2005, 25-26. <https://tidsskrift.dk/cb/article/view/19900> [Læst 2020-02-10].

268. Holm, “Kanon og kanon er ikke det samme”, 31.

269. Bo Kristian Holm, “Veje og vildveje for det lutherske skriftprincip”, *Kritisk Forum for Praktisk Teologi* September 2006, 5.

270. Holm, “Veje og vildveje for det lutherske skriftprincip”, 16.

271. Holm, “Veje og vildveje for det lutherske skriftprincip”, 15.

272. Holm, “Veje og vildveje for det lutherske skriftprincip”, 15.

inkarnerer sig i troen. Forholdet mellem Gud og menneske viser sig i Kristus at være Guds kærlighedshandling. Skriften er vigtig, fordi den kan fastholde nærværet mellem Gud og menneske/menighed. Holm skriver: “Netop fordi Skriften kan fastholde nærværet, kan den gøre døde bogstaver til levende ord. Et sådant skriftsyn giver dog kun mening, hvis der er en menighed, der tro mod traditionen tager imod Den hellige Skrift som en gave og giver videre”.²⁷³

Jørgen Sejergaard Jensen reflekterer over, at der findes enkelte bibelkritiske udsagn hos Luther, mens hovedmassen i Luthers tekster tilskriver de bibelske tekster ufejlbarlighed. Begrebet “Skriften” er for Luther de hellige skrifter, og ingen af deres forfattere kan tage fejl. Sejergaard Jensen afviser tolkningen af en kanon i kanon som en fejltolkning af Luther. For Luther er evangeliet om Kristus afgørende jf. Rom 3:21-22 og 1 Kor 2:2. Derimod forholder Luther sig kanonkritisk til enkelte skrifter, og Jakobs brev, som er det mest omtalte eksempel, forkynder ikke Kristus men loven ifølge Luther.²⁷⁴ Luther stillede sig aldrig kritisk til de skrifter, som alle anså for apostolske, de såkaldte homologoumena. Af skrifterne i NT er det kun de omdiskuterede skrifter, de såkaldte antilogoumena, som Luther diskuterer. Det er Hebr, Jak, 2 Pet, 2 Joh, 3 Joh Jud og Åb. Blandt disse fastholder Luther kritikken af Hebr, Jak, Jud og Åb.

Hvad angår de skrifter, som Luther regner hellige, har de et guddommeligt ophav, og derfor har de autoritet, også selvom de har en menneskelig side. Jensen mener, at hos Luther er der en analogi fra Kristus til Skriften jf. teksten fra Chalkedon. Skriften har fuld guddommelighed og fuld menneskelighed og dertil ufejlbarlighed.²⁷⁵ Selvom Skriften er en enhed, mener Sejergaard Jensen, at Luther så på de enkelte skrifter og graduerede dem i takt med, hvor klart de forkynder Kristus.

Sejergaard Jensen nævner, at Luther gør op med allegorien, der førte til en mangetydighed i fortolkningen af Skriften. Over for det mener Luther, at Skriften har en mening og kun én. Det er den enkle bogstavelige mening, der er den eneste rigtige.²⁷⁶ Til gengæld er det farligt, hvis den blokerer, for at der i Moseloven er både en normativ, en typologisk og en symbolsk tolkning. Sejergaard Jensen nævner også, at Luther både i skriftet *Om den trælboundne vilje* og i en bordtale ytrer, at han ønsker, at Esters bog og det apokryfe skrift 2 Makkabæerbog slet ikke fandtes. Sejergaard Jensen kritiserer på dette punkt Luther for at være ubibelsk og for at bryde med sine egne principper om at bøje sig for det, der står i de kanoniske bøger.²⁷⁷ Luthers kanonkritik var derfor et fejlgreb.

Da diskussionerne blandt lutheranerne efter reformationen blev bragt til ende, og Konkordieformelen blev udtryk for normativ lutherdom, slog Konkordieformelens forfattere fast i forordet: “1. Vi tror lærer og bekjenner at den eneste regel og rettesnor som all lære og alle lærere skal prøves og dømmes etter, er de profetiske og apostoliske skrifter i Det gamle og Det nye testamente, slik der står skrevet: “Ditt ord er en lykt for min fot og et lys på min sti”, Sal 119(105). Og Paulus sier: “Om en engel fra himmelen skulle komme og forkynne noe annet, så skal han være forbannet!” Gal 1(8). Men andre skrifter av gamle og nye lærere – uansett hvilket navn de har – skal ikke stilles på like linje med Den hellige Skrift. Derimot må alle som én underordnes denne og ikke godtas som noe annet eller mer enn som vitner om i hvilken form og på hvilke steder profeternes og

273. Holm, “Veje og vildveje for det lutherske skriftprincip”, 17.

274. Jørgen Sejergaard Jensen, “Luthers bibelsyn”, i Jørgen Sejergaard Jensen m.fl., *Kristendomskundskab eller kristendomskritik: Dogmatiske problemstillinger*, (København: Dansk Bibel-Institut 1978), 22-23.

275. Jørgen Sejergaard Jensen, “Luthers bibelsyn”, 26.

276. Jørgen Sejergaard Jensen, “Luthers bibelsyn”, 37.

277. Jørgen Sejergaard Jensen, “Luthers bibelsyn”, 41.

apostlenes lære er blott bevart etter apostlenes tid”.²⁷⁸ For Konkordieformelens fædre er der ingen diskussion om, at alle 66 bøger hører til de hellige skrifter. Luthers meninger er ikke normativ lutherdom, men blot hans private meninger.

På baggrund af udviklingen i luthersk sammenhæng kan det være relevant at spørge, hvad princippet “Skriften alene” betyder. Det betyder ikke, at der ikke er mennesker, der tager imod Skriftens budskab, og det indebærer ej heller, at der ikke må være kirkelige bekendelser. Men det indebærer, at forkerte tolkninger og bekendelser, som strider imod Skriften, kan forkastes.

Moseloven hos Luther – og brugen af hans tekster

Der er en tydelig kvalitetsforskel på de skrifter, hvori Luther udtaler sig om Moseloven, De ti Bud, den naturlige lov og den evige lov. Det er muligt at anvende Luthers egen metode på Luthers egne skrifter om Moseloven og De ti bud.

Den indre kanon af Luthertekster er *Om de gode gerninger* (1520), bedebogen (1520), Fortalen til Mosebøgerne (1523), de to salmer om De ti Bud (1524), begge katekismer (1529), prædikenerne om Bjergprædikenen (1532) og tesoerne imod antinomerne (1539). I disse skrifter hænger tingene sammen for Luther.

Den mellemste kanon er *Om lydighed mod den verdslige øvrighed* (1523) og tesoerne om Rom 3:28 (1538). Disse skrifter skal læses med kritisk refleksion.

Den ydre kanon er skrifterne imod Müntzer *Om den kristnes forhold til Moseloven* (1525) og imod Karlstadt *Mod de himmelske profeter* (1525). Her hører skrifterne *Mod sabbatarierne* (1538) og *Mod jøderne og deres løgne* (1543) til. Disse skrifter skal læses med kritisk distance, især skrifterne mod Müntzer og Karlstadt, da de rummer synspunkter, som antinomerne senere kunne bruge imod Luther. Det førte til, at Luther måtte korrigere sin opfattelse. Skrifterne i den ydre kanon har ikke samme kvalitet som skrifterne i den indre kanon.

Efter gennemgangen af de udvalgte Luthertekster vedrørende Moseloven er det relevant at nævne enkelte af de positioner, som i dansk og norsk kirkeligt miljø har haft synspunkter på en nutidig tolkning af Moseloven. Det er folk, som har haft brug for at forklare, hvad de mente om Moseloven ud fra Luther.

Niels Ove Rasmussen, Kurt Christensen og Hallvard Jørgensen er blandt de danske og norske, der har forholdt sig til spørgsmålet om nutidig brug af Moseloven ifølge Luther. Det bemærkelsesværdige er, at ingen af de tre nævnte refererer til Luthers fortale til Moseloven. Det må siges at være problematisk. Det er den tekst, hvor Luther har de gammeltestamentlige tekster som primært emne, og hvor han giver en principielle redegørelse.

Niels Ove Rasmussens tog i 1977 udgangspunkt i Luthers sermon *Om den kristnes forhold til Mose lov* fra 1525. Han inddrog ingen andre Lutherskrifter. Han trak en direkte linje fra dette ene Lutherskrift til sandhedsspørgsmålet i Rasmussens egen tid. Ganske vist stillede Rasmussen det retoriske spørgsmål, om Luthers synspunkt var udtryk for antinomisme. Rasmussen medgav, at Luther brugte tilspidsede formuleringer, men Rasmussen var overbevist om, at Luther principielt havde ret. Moselovens betydning for kristne er at være Kristusvidnesbyrd. Kristus har opfyldt loven, og når evangeliet modtages i tro, så opfyldes lovens krav ikke af den kristne men i den kristne.

278. Mæland, *Konkordieboken*, 388-389.

Rasmussens synspunkt er enkelt: “Ingen af Moselovens mange bud og forskrifter har derfor længere krav på os, som i troen hører Kristus til”.²⁷⁹ Rasmussen er afvisende til sondringen mellem moralske love, ceremonielle og juridiske love. Rasmussen er helt afvisende, for han mener, at NT “altid omtaler loven som en helhed”.²⁸⁰ Men i samme spalte nævner Rasmussens det klassiske udsagn af Luther: ““Vi anerkender gerne Moses som en lærer, men vor lovgiver er han ikke kun for så vidt, som hans bud stemmer helt igennem overens med Det ny Testamente og den naturlige lov” (jfr. til det sidstnævnte udtryk Rom. 2,14-15)”.²⁸¹ På baggrund af det materiale, der er trukket frem i det foregående, er det forkert at hævde, at NT altid omtaler loven som en helhed.

Af NT lærer vi, at de etiske bud ikke er ophævet men bekræftet og sammenfattet i kærlighedsbudene (Matt 19:16-22; Matt 22:34-40 og Rom 13:8-10). Af NT lærer vi også, at de juridiske love faktisk var ophævet, og romerretten gjaldt, da Jesus af Nazaret betrådte vejene i Israel omkring år 30 e.Kr. Jesus afviste utugt, men gjorde ikke dødsstraffen gældende (Joh 8:1-8). Af NT lærer vi endvidere, at ceremonilovene er ophævet. De var “jordiske forskrifter, gyldige indtil tiden for den rigtige ordening” (Hebr 9:10), og hvis man regner med renhedsforskrifter i Moseloven som en fjerde type regler, så er de også ophævet (Rom 14:20, 1 Tim 1:15-16).

Rasmussen understreger, at Moseloven er Guds lov, der viser hans hellige vilje. Men Kristus har opfyldt loven, og Rasmussen slår fast: “Ingen af Moselovens mange bud og forskrifter har derfor længere krav på os”,²⁸² og således er det første bud ophævet, det sjette bud er ophævet, ja alle De ti Bud. Det er Luthers udsagn: “Om jeg godtager et af hans bud, så må jeg anerkende dem alle”.²⁸³ Det er udtryk for en forsimpning og generalisering, som er typisk for den historiske udvikling i lutherdommen med antinomisme og sekularisering til følge. Der er i artiklen ingen antydning af, at Rasmussen var klar over, at Luther i sine senere skrifter mod antinomerne erklærede sig uenig i konsekvenserne af hans polemiske skrifter fra 1525.

Det er en forenkling at hævde sandheden ud fra et enkelt polemisk skrift af Luther, som modsiges af andre mere redegørende skrifter af Luther. Det er også problematisk, at Rasmussen alene ser på betydningen af loven for retfærdiggørelsen uden at se på, hvad den betyder for helliggørelsen.

Hallvard Jørgensen inddrog i sin artikel fra 2006 tre skrifter af Luther; *Mod de himmelske profeter om billederne og nadveren* fra 1525, *Om den kristnes forhold til Mose lov* fra 1525 og *Mod sabbatarierne* fra 1538. Jørgensen redegør for, at Luther mener, at Moseloven principielt er ophævet, fordi den gjaldt jøderne. Men den kan være nyttig at læse. Men den naturlige lov er prentet ind i mennesket. Jørgensen er opmærksom på, at det kritiske spørgsmål er, om det første bud er ophævet og ligeledes budene om ikke at bedrive hor, dræbe og stjele.²⁸⁴ Svaret fra Luther er, at De ti Bud blev givet til det folk, der blev ført ud af Ægypten, og det var jøderne og ikke de kristne tyskere, der blev ført ud af Faraos Ægypten.²⁸⁵ I stedet henviser Luther til den naturlige lov og NT.

279. Niels Ove Rasmussen, “Mose lov – Hvad forpligter?”, 9.

280. Niels Ove Rasmussen, “Mose lov – Hvad forpligter?”, 11.

281. Niels Ove Rasmussen, “Mose lov – Hvad forpligter?”, 11.

282. Niels Ove Rasmussen, “Mose lov – Hvad forpligter?”, 9.

283. Niels Ove Rasmussen, “Mose lov – Hvad forpligter?”, 7.

284. Hallvard Jørgensen, “Er Moseloven bindende for oss kristne? – Ei undersøkning i Luthers teologi”, *Fast Grunn* 2006, 34.

285. Martin Luther, “Om den kristnes forhold til Mose lov”, i *Troen og livet*, Martin Luther Skrifter i Udvalg, (København: Credo Forlag 1992), 27.

Jørgensen inddrager de tre mest polemiske skrifter, men ser bort fra Luthers principielle redegørelse for Moseloven og tillige fra Luthers skrifter imod antinomisterne.²⁸⁶ Jørgensen reflekterer ej heller over katekismernes brug af De ti Bud. Det er en ensidig og sagligt meget svag Luthertolkning.

Kurt Christensen er i sin artikel om Moseloven hos Luther bevidst om vanskeligheden i at beskrive Luthers position.²⁸⁷ Christensen tager udgangspunkt i et af de vigtigste Lutherskrifter overhovedet *Den store katekismus* fra 1529. Det er sådan, at Luther regner De ti Bud for at være Guds åbenbarede vilje. Det er en plausibel antagelse, der stemmer med, hvad der er trukket frem af skrifter, hvor Luther værdsætter og udlægger De ti Bud. Christensen mener, at *Den store katekismus* forudsætter De ti Buds normativitet, og ifølge Christensen rummer den ingen henvisning til den naturlige lov.²⁸⁸ Gennemgangen af De ti Bud rummer måske ikke nogen henvisning til den naturlige lov. Men i forklaringen til den tredje trosartikel skriver Luther: “De ti bud er skrevet i alle menneskers hjerter (se Rom 2, 15)”,²⁸⁹ men De ti Bud gør ingen til kristen. Det er alene evangeliet, der gør en person til kristen. Det er også ved at tage imod evangeliet, at man lærer at elske De ti Bud, og at holde De ti Bud.²⁹⁰

Christensen behandler i sin artikel hovedsageligt Luthers *Om den kristnes forhold til Mose lov* fra 1525. Han inddrager også *Om lydigheden mod øvrigheden*, tesoerne *Mod antinomerne* og tesoerne til disputationerne om Rom 3:28 meget kort. Moseloven sættes af Luther under den naturlige lov, som betragtes som højere målestok. Christensens position er, at ifølge Luther er dele af Moseloven forpligtende for kristne, og de dele er den ret forståede dekalog, hvor billedforbuddet og sabbatsbuddet er regnet fra. Den ret forståede dekalog er Guds åbenbarede vilje ifølge Christensens Luthertolkning.²⁹¹ Det er en harmoniserende tolkning, der omgår den kontekst, hvori Luthers udsagn er fremsat. En forekomstsøgning i Christensens artikel viser, at paven, Müntzer og Karlstadt ikke er nævnt i artiklen, i modsætning til Agricola, der er nævnt et par gange. Som helhed er Moseloven ikke forpligtende for kristne, men det er den ret forståede dekalog (uden sabbatsbud og billedforbud). Christensens tolkning er et plausibelt forsøg i betragtning af, hvor lidt spaltepads, der var til rådighed til et kompliceret emne. Koblingen mellem Moseloven og De ti Bud, står dog stadig som et problem.

Afsluttende refleksion

Udgangspunktet for overhovedet at drøfte forholdet mellem Luther og de dele af Bibelen, som han enten ikke mener er kanoniske eller rejser alvorlig tvivl om, er, at Luthers formalprincip “Sola Scriptura” hører sammen med materialprincipperne *solus Christus*, *sola fide* og *sola gratia*. Imod pavekirken mente Luther, at Skriften alene skulle være dommer i teologiske spørgsmål, fordi Skriften rummede Kristus, som alene kan frelse ved troen alene gennem nåden alene.

Principielt stod Luther inde for “Skriften alene” og “Skriften er sin egen fortolker”. Men i praksis

286. Hallvard Jørgensen, “Er Moseloven bindende for oss kristne? – Ei undersøkning i Luthers teologi”, *Fast Grunn* 2006, 31-38.

287. Kurt Christensen, “Sachsenspiegel eller åbenbaret lov. Hvad i Moseloven er ifølge Luther etisk forpligtende for kristne i dag – og hvorfor er det forpligtende?” SEE-J Hiphil 1 [http://www.see-j.net/hiphil] (2004). [2019-01-17].

288. Kurt Christensen, “Sachsenspiegel eller åbenbaret lov”, 4.

289 Mæland, *Konkordieboken*, 351.

290 Mæland, *Konkordieboken*, 351.

291. Kurt Christensen, “Sachsenspiegel eller åbenbaret lov”, 2, 4, 10.

rejste han selv alvorlig tvivl om begge principper. Luther gør sig selv til dommer over Skriften og frasorterer fem skrifter, som han dømmer ude af kanon. Luther rejser tvivl om, hvorvidt Moseloven er en del af den bibelske kanon, når han skriver: “Nu taler jeg som en kristen til kristne. Moses er nemlig givet til jødefolket alene og vedkommer ikke hedninger og kristne overhovedet”. Det viser hvor farligt, og hvor metodemæssigt kritisabelt det er at trække enkeltstående citater ud af Luthers skrifter og tillige uddrage helhedsopfattelser ud af et enkelt skrift.

For Luther er Mosebøgerne med i kanon, fordi de kan tolkes typologisk på Kristus og symbolsk på de troendes liv. Men Moseloven har for ham ingen normativ betydning i den teologiske etik. Alligevel regner Luther De ti Bud for normative, for de er i overensstemmelse med den naturlige lov og NT. Spørgsmålet om den naturlige lov er et problem for sig og bør behandles og diskuteres selvstændigt.²⁹²

Endvidere har det vist sig, at det er Luthers egen graduering af skrifternes indhold, der bliver overordnet domsmyndighed over hvilke skrifter, der er vigtige, mindre vigtige og slet ikke kanoniske. I selskab med Luther er Skriften slet ikke alene. Den er overladt til Luthers dømmekraft, som nogle gange er reflekterende og andre gange temmelig uligevægtig, når han er provokeret af Müntzer, Karlstadt og Erasmus.

Det indebærer i en efterfølgende luthersk kontekst, at også Luther kan tage fejl, og derfor må der stræbes efter at forstå Skriften på Skriftens egne præmisser. Luther var kontroversteolog, og han brugte en del manøvre frihed, når han skrev imod skiftende modstandere; paven, Müntzer, Karlstadt, Erasmus, Latomus, Agricola. De mange ytringer om Mosebøgerne og loven, som er trukket frem i det ovenstående, er langtfra konsistente. Derfor skal man vurdere hans udsagn i den rette sammenhæng. Ingen af Luthers udsagn angående kanonspørgsmålet er normative. Udsagnene om Jakobs brev, Hebræerbrevet, Judas brev, Johannes åbenbaring, Esters bog og Mosebøgerne er udtryk for Luthers private meninger.

Nogle af Luthers følgere siger, at alt i Moseloven er ophævet, og noget i Moseloven har kun betydning, hvis det er bekræftet i NT. Logisk set ophæver Luther Mosebøgerne som teologiens normans på samme måde, som han gør med Jakobs brev og Johannes Åbenbaring. Men skal alt det, som ikke citeres i NT dømmes ude? Er Ruths bog citeret i NT? Er Prædikerens bog citeret i NT?

Ifølge tekstmaterialet i Bibelen er det modsat. Det er sådan, at Moselovens indhold er videreført, med mindre det er ophævet i NT. Ceremoniloven er ifølge NT ophævet, men tolkes både typologisk og symbolsk i NT. De juridiske love var de facto sat ud af kraft på Jesu tid, men også de tolkes typologisk og symbolsk i NT. Moralloven er videreført og bekræftet i NT, og som sådan har den en normativ tolkning i både GT og NT. Moralloven kan ikke reduceres til De ti Bud i streng forstand, men rummer etiske anvisninger i bred forstand i både GT og NT. Dette er sagt med forståelse for, at der i Mosebøgerne ikke er vandtætte skodder mellem disse lovtyper.

Det giver mulighed for at inddrage det etiske stof i Moseloven, i visdomslitteraturen og i profeternes samfundskritik i den teologiske etik.

292. Se artiklen: Carsten Elmelund Petersen “Er Moseloven ringere end *lex naturalis*?”, *eMissio* Årgang 10, 2024 <https://www.emissio.net/index.php/emissio>

Konklusion

Spørsmålet om, hvorvidt Moseloven er ophævet, er besvaret med et ja af Luther. Men tekstmaterialet i NT viser, at spørsmålet er mere kompliceret. Hieronymos skrev, at Skriften ikke kunne tage fejl, og det tilsluttede Luther sig på en måde, men Luther problematiserede også, hvad “Skriften” er for en størrelse, men Konkordieformelen formulerede sagerne på en måde, der blev normativ for eftertiden. Luther ytrer sig om Mosebøgerne på en måde, som ikke skaber interesse og motivation til læsning af disse tekster. Snarere er der tale om problematisering af Mosebøgernes normativitet.

Hieronymos sagde, at Skriften ikke kan tage fejl, men Luther problematiserede, hvilken afgrænsning Skriften har. Da diskussionerne blandt lutheranerne efter reformationen blev bragt til ende, og Konkordieformelen blev udtryk for normativ lutherdom, slog Konkordieformelens forfattere fast i forordet: “1. Vi tror lærer og bekjenner at den eneste regel og rettesnor som all lære og alle lærere skal prøves og dømmes etter, er de profetiske og apostoliske skrifter i Det gamle og Det nye testamente, slik der står skrevet: “Ditt ord er en lykt for min fot og et lys på min sti”, Sal 119(105). Og Paulus sier: “Om en engel fra himmelen skulle komme og forkynne noe annet, så skal han være forbannet!” Gal 1(8). Men andre skrifter av gamle og nye lærere – uansett hvilket navn de har – skal ikke stilles på like linje med Den hellige Skrift. Derimot må alle som én underordnes denne og ikke godtas som noe annet eller mer enn som vitner om i hvilken form og på hvilke steder profeternes og apostlenes lære er blott bevart etter apostlenes tid”.²⁹³ For Konkordieformelens fædre var der ingen diskussion om, at alle 66 bøger hører til de hellige skrifter. Luthers meninger er derfor ikke normativ lutherdom, men blot hans privatmeninger. Det var Konkordieformelens ord, der fik nedslag i det danske præsteløfte.

293. Mæland, *Konkordieboken*, 388-389.